

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN
GESCHIEDENISLERAREN IN NEDERLAND (V.G.N.)

UIT DE INHOUD:

- EEN MIDDELEEUSE LITERAATUURSTUDIE
- Drs. T.M. GILHUIS: PROEVE VAN EEN "EINSTIEG"
- BOEKBESPREKINGEN
- MEDEDELINGEN

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

12e JAARGANG – NOV./DEC. – 10 – 1971

VERENIGING VAN GESCHIEDENISLERAREN IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

C. M. H. BOSCH, *voorzitter*, Borskilaan 7, Bloemendaal, tel. 023-261723
A. L. VERHOOG, *vice-voorzitter, mavo-commissie*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.
C. L. A. DANIELS, *1e secretaris*, Apolloplantsoen 23, Zaandam, tel. 02980-65602.
DRS. H. ULRICH, *2e secretaris*, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 01710-44780.
DRS. B. VAN LINGEN, *penningmeester*, Pieperslaan 14, Ellecom (Gld), tel. 08330-5351.
postrekening 128701 t.n.v. de penningmeester van de V.G.N. te Utrecht.
L.W. BOOGERT, *comm.Ped.Acad.*, Wielengahof 21, Delft, tel. 01730-44029.
DRS. B. DORSMAN, *P.A.-comm.*, Helena Rietbergstraat 19, Gouda, 01820-16725.
G. J. ERDTSIECK, Cath. van Renneslaan 29, Almelo, tel. 05490-17652.
H. DE RUYTER, *red. Kleio*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.
J. G. TOEBES, *Didactiekcomm.*, Groesbeekseweg 436, Nijmegen, tel. 08800-30383.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: Administratie V.G.N., Mient 272, 's Gravenhage, tel. 070-682998. Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies ingaande 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,—

b. docenten mavo

f 30,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,—

Aspirantleden: rf 25,—

f 25,—

Echtparen:

f 50,—

COMMISSIES

DIDAKTIEKKOMMISSIE

J. G. TOEBES, *voorzitter*, Groesbeekseweg 436, Nijmegen, tel. 08800-30383.
MEJ. DRS. H. L. A. FURNEE, *secretaresse*, Schoutenstraat 48, 's Gravenhage, tel. 070-245752.
A. C. E. JANSE, *penningmeester*, Oranjelaan 13, Castricum, tel. 02518-53548, postrekening 1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
MEJ. C. C. A. BRIET, Amsterdam.
J. BROUWER, Elst (Gld).
A. P. DIJKSTRA, Meppel.
P. H. F. GIELES, 's-Hertogenbosch.
C. J. LEIJH, 's-Gravenhage.
DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

De gegevens over de P.A.-commissie staan vermeld op de 3e pagina van het kft van dit nummer.

OVERIGE COMMISSIES

Voor inlichtingen met betrekking tot de overige V.G.N. commissies — kan men zich wenden tot de 2e secretaris van de V.G.N., wiens adres hierboven vermeld staat.

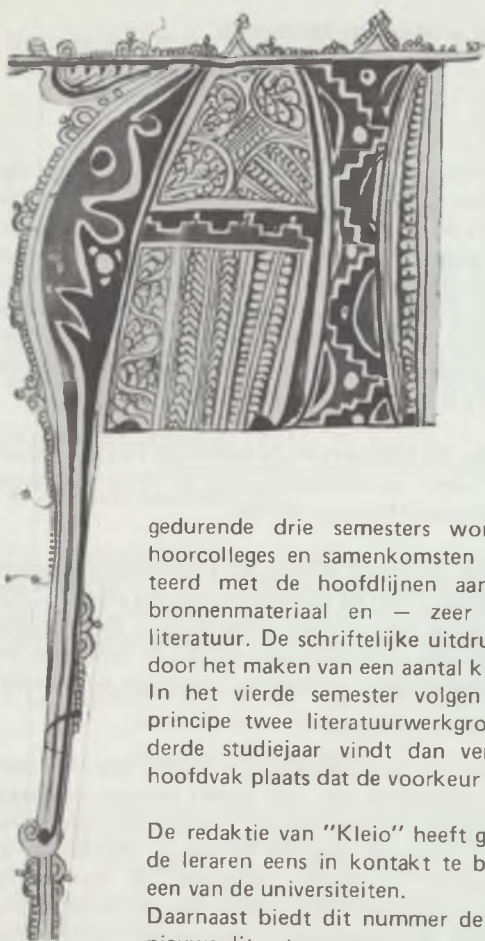
KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland, verschijnt tienmaal per jaar. Redactie: H. DE RUYTER, *voorzitter*, Koningin Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657; MEJ. DRS. G. K. H. SCHURING, *secretaresse*, Lange Nieuwstraat 8, Utrecht, tel. 030-26764; DRS. B. VAN LINGEN, Utrecht; DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven; C. S. RUTSEN, Mijdrecht; DRS. L. M. G. P. SMEETS, Doorn; DRS. S. Y. A. VELLENGA, Utrecht.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 25,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen opgeven aan: Administratie V.G.N., Mient 272, 's Gravenhage, tel. 070-682998.

an het grootste gedeelte van dit nummer van "Kleio" moet een kort voorwoord voorafgaan. Zoals uit de inleiding van Mej.van Winter blijkt is het hiernavolgende de schriftelijke neerslag van een literatuurwerkgroep over een middeleeuws onderwerp.

Het studieprogramma voor geschiedenisstudenten aan de Rijksuniversiteit in Utrecht begint met een introductie in vijf hoofdvakken (oude geschiedenis, geschiedenis van de middeleeuwen, geschiedenis van de nieuwere tijd, geschiedenis van de 20e eeuw, Sociale en economische geschiedenis):

gedurende drie semesters worden studenten door middel van hoorcolleges en samenkomsten van kleine werkgroepen geconfronteerd met de hoofdlijnen aan de hand van handboeken, enig bronnenmateriaal en — zeer beperkt — secundaire historische literatuur. De schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid wordt bevorderd door het maken van een aantal korte opstellen en samenvattingen. In het vierde semester volgen de studenten naast een bijvak in principe twee literatuurwerkgroepen in twee hoofdvakken. In het derde studiejaar vindt dan vervolgens enige specialisatie in één hoofdvak plaats dat de voorkeur van de student heeft.

De redactie van "Kleio" heeft gemeend dat het zinvol was om ook de leraren eens in kontakt te brengen met nieuwe werkwijzen aan een van de universiteiten.

Daarnaast biedt dit nummer de mogelijkheid kennis te nemen van nieuwe literatuur over een ongetwijfeld velen aansprekend onderwerp.

De redactie is mej.van Winter en de met haar samenwerkende studenten zeer dankbaar voor hun inspanningen.

WENKENDE VERTEN;

Betrekkingen over lange afstand in de late middeleeuwen

Wat de lezer hierbij wordt aangeboden, is het resultaat van een literatuurwerkgroep van tweedejaars studenten in de geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht voor het vak middeleeuwen, waaraan zij op grond van eigen keuze deelnamen. De bedoeling van dergelijke literatuur-werkgroepen is, dat groepswork de plaats inneemt van een individueel bestudeerde boekenlijst gevolgd door een tentamen en dat de deelnemers door de onderlinge discussies meer van het gelezene zullen opsteken dan ze bij de studie voor een gewoon tentamen zouden doen. Of dit doel werkelijk werd bereikt, moet hier in het midden worden gelaten; wel mag worden geconstateerd dat het feit dat hun werk in druk zou verschijnen, voor de studenten een extra stimulans heeft betekend.

De groep bestond uit zes studenten, te weten Els Muylaert en de heren Jan van den Assem Jr., Joop Claessens, Desiré Kraaijenbrink, Geert van Nieuwenhuizen en Peter Vijverberg en het geheel stond onder leiding van Dr. Johanna Maria van Winter.

De opzet was zo, dat gedurende een semester van twaalf weken, per bijeenkomst van twee uur door drie studenten het woord werd gevoerd met de bespreking van een artikel of een (gedeelte van een) boek, waarvan de hele groep een syllabus kreeg die door de bespreker was geschreven. Op iedere bespreking volgde een groepsdiscussie, waarbij de studenten die over een verwant onderwerp een bespreking hadden te houden, natuurlijk het actiefst konden zijn.

De stof was zo verdeeld, dat met ongeveer zes besprekingen een thema was afgerond, zodat in de loop van twee weken iedere deelnemer met een aspekt daarvan was bezig geweest. Om de andere week kwam iedereen aan het woord, telkens met een nieuw thema, om de spreiding van het gelezene zo groot mogelijk te maken. Wel waren de onderwerpen zo gekozen, dat ze enigszins in elkaar overgingen of met elkaar samenhangen, om de grote lijn niet uit het oog te verliezen. Verder was het de bedoeling dat kritisch gelezen zou worden, in die zin dat bijzondere of met elkaar tegenstrijdige opvattingen van verschillende auteurs zouden worden signaleerd.

De besproken literatuur bestond uit monografieën; niet uit handboekenstof, aangezien de studenten daarvan al een overzicht hadden bestudeerd in de voorafgaande semesters. Zoveel mogelijk werden recente boeken of artikelen behandeld, of oudere maar niet achterhaalde artikelen die pas onlangs door bundeling en herdruk weer bereikbaar zijn geworden. Uiteraard werd geen volledig overzicht geboden, maar slechts zoveel als met zes mensen in twaalf weken kon worden behandeld.

Als werktitel werd aanvankelijk de naam 'Internationale betrekkingen in de late middeleeuwen' gehanteerd; maar omdat er in die periode, die globaal van 1250 tot 1500 loopt, nog pas van een begin van nationale staatsvorming gesproken kan worden, leek de term 'internationaal' een anachronisme.

Bovendien zou deze een nadruk op de politieke geschiedenis kunnen suggereren, wat nu

juist niet de bedoeling van de werkgroep was. Daarom werd naar een nieuwe titel gezocht.

De besproken thema's waren de volgende, zoals ze hierachter ook zijn terug te vinden:

- A. Gezantschapswezen
- B. Pelgrimages
- C. Reizen binnen en buiten Europa
- D. Kontakten met Arabieren en Islam
- E. Handelsbetrekkingen binnen Europa
- F. Intellectuele en ketterse kontakten

Na afloop van het semester hebben de studenten hun, dikwijls in telegramstijl of puntsgewijze gestelde, syllabussen herschreven om ze voor een bredere lezerskring geschikt te maken, waarna de docente ze heeft bijgeschaafd en van verbindende teksten en deze inleiding voorzien. Gezamenlijk is tenslotte de eindredactie vastgesteld, die onder gemeenschappelijke verantwoordelijkheid staat.

Utrecht, 30 september 1971

A. GEZANTSCHAPSWEZEN.

Het volgende boek van Ganshof, dat een algemeen overzicht over de 'internationale' betrekkingen in de middeleeuwen wil geven, behandelt het gezantschapswezen slechts in enkele hoofdstukken, die noodgedwongen schetsmatig moesten blijven.

De late middeleeuwen komen aan bod in hoofdstuk XII:

F.L. Ganshof, *Histoire des relations internationales, I, Le Moyen Age*, Paris 1953, 263-301: La technique des relations internationales pendant les trois derniers siècles du Moyen Age.

Bij de betrekkingen met vreemde mogendheden speelden onderhandelingen, briefwisseling en afgezanten een belangrijk rol. De afgezanten konden uit alle lagen van de bevolking komen, afhankelijk van hun opdracht en hun ontwikkeling. Hun naamgeving was oorspronkelijk vrij vaag (legatus, nuncius, ambasciator of procurator) maar onder pauselijke invloed kwam hier in de 13e eeuw verandering in en werd iedere naam de aanduiding voor een speciale functie. Het was de taak van de gezant om conflicten te voorkomen en ontstane conflicten op te lossen.

In het midden van de 15e eeuw begon hierin een verandering op te treden, toen er permanente gezantschappen kwamen. In Italië begon men hiermee, maar ten noorden van de Alpen wantrouwde men deze instelling en is er pas aan het einde van de 15e eeuw mee begonnen.

De ambassadeurs (de hoogste afgezanten) hadden verschillende documenten bij zich. In de eerste plaats hun geloofsbriefen, vervolgens brieven waaruit hun volledige bevoegdheid bleek en brieven voor vrijgeleide en tenslotte brieven waarin hun instructies stonden.

De betaling bestond uit een schadevergoeding en een beloning, maar vooral in de beginperiode was deze laag.

In de 14e eeuw werden geschreven rapporten tijdens of aan het einde van de missie verplicht. Verdragen werden vaak met een huwelijk bezegeld. Sommige akkoorden waren tijdelijk en zouden tegenwoordig als 'wapenstilstand' worden betiteld. Naast politieke

4

verdragen waren ook de handelsverdragen van grote betekenis. Zij hielden vaak toestemming in tot vestiging van een handelsnederzetting, verlaging of vrijstelling van belastingen of regeling en beveiliging van de handel. Ook kwesties betreffende ballingen en politieke vluchtelingen werden bij verdrag geregeld.

Belangrijke verschijnselen in de 'internationale' betrekkingen waren verder in de eerste plaats de 'représailles', bestaande uit confiscatie van goederen, arrestatie, verbod van handel en scheepvaart, enzovoorts. Vaak waren schulden de oorzaak hiervan. In de tweede plaats waren er de conferenties om conflicten te voorkomen, maar deze mislukten dikwijls. Tenslotte paste men bemiddeling en arbitrage toe. In de verdragen komen sinds de 12e eeuw arbitrage-clausules voor.

Het samenwonen van bepaalde bevolkingsgroepen gaf soms aanleiding tot moeilijkheden: Jodenvervolgving en vervolgving van Mohammedanen, vooral op Sicilië. Ter oplossing hiervan konden ambassadeurs worden ingeschakeld.

Voor de 'internationale' betrekkingen vindt Ganshof ook huurtroepen en bedevaartgangers van belang.

Na het overzicht van Ganshof werd een speciale studie aan het laat-middeleeuwse gezantschapswezen gewijd door

D.E. Queller, *The Office of the Ambassador in the Middle Ages*, Princeton (N.J.) 1967.

Het boek behandelt de evolutie van 'the ambassadorial office' vanaf het midden van de 12e eeuw, een tijd waarin de regeringen relatief weinig financiële armslag hadden en de bureaucratie nog groeiende was, tot het einde van de 15e eeuw. Het gebruikte bronnenmateriaal is afkomstig uit heel Europa, maar met nadruk op Venetië, Vlaanderen en Engeland.

Hoofdstuk I: de nuncius.

Het woord 'nuncius' is een in de 13e eeuw algemeen gebruikte aanduiding voor allerlei figuren die schriftelijke of mondelinge berichten overbrachten in opdracht van een principaal. Deze laatste behoefde geen soeverein te zijn, aangezien ieder die zich machtig genoeg achtte, zich het 'droit d'ambassade' kon toeëigenen.

De opdrachten van een nuncius varieerden van het treffen van voorbereidingen voor een huwelijk tot het overbrengen van een oorlogsverklaring. Hij mocht in het geheel niet van zijn opdracht afwijken. Queller noemt hem dan ook een 'living letter'. Juridisch was hij onschendbaar waar het de inhoud van zijn boodschap betrof. Het zenden van een onbeduidende figuur als gezant kon als belediging worden opgevat.

Een nadeel van dit systeem was het gebrek aan snelheid en discretie: de nuncius kon zijn opdracht delegeren aan een derde.

Hoofdstuk II: de procurator of plenipotentiarius.

Tegen het einde van de 12e eeuw verschijnt overal in de diplomatie een uit de privaatrechtelijke sfeer stammende figuur: de procurator. Hij is de directe voorloper van de ambassadeur. Zijn macht was aanzienlijk groter dan die van de nuncius, die slechts kon onderhandelen òf beslissen, terwijl de procurator kon onderhandelen en beslissen. Hij was in staat gesteld binnen het kader van zijn volmacht (plena potestas) naar eigen goeddunken te handelen. De snelheid van besluitvorming werd aldus aanmerkelijk verhoogd, in een tijd waarin ruggespraak met de opdrachtgever door de slechte verbindingen moeilijk was. De procurator kon zowel tijdelijk (voor één zaak) als permanent worden benoemd. Zijn functie droeg niet het representatieve karakter van die

van de nuncius, wiens positie overigens niet verdween; vaak oefende een persoon beide functies uit, daarmee het representatieve van de nuncius en de discretie van de procurator in zich verenigend.

Hoofdstuk III: de ambassadeur.

Diplomatieke gezanten werden pas in de volle en late middeleeuwen ambassadeurs genoemd. Het woord had toen nog geen specifieke betekenis. Een ambassadeur was eenvoudig iemand die op een missie was uitgezonden. Met evenveel recht kon hij nuncius of legatus worden genoemd, hoewel de term doorgaans voor hoge functionarissen werd gebruikt. Zijn missie was niet noodzakelijk diplomatiek. Bij het talrijker worden van de diplomatieke contacten ontstond de behoefte aan 'resident ambassadors', die dan ook steeds meer voorkwamen.

Dit hoofdstuk bevat verder een ingewikkelde uiteenzetting over het gebruik van de verschillende benamingen voor een ambassadeur en hun ontstaan.

Hoofdstuk IV: de taak van de ambassadeur.

Tegelijk met de opkomst van de 'resident ambassador' treedt er een verschuiving in de taak van de ambassadeur op: het inwinnen van inlichtingen ter plekke wordt belangrijker dan het onderhandelen. Hij blijft de hoogste afgezant. Lang niet alle residerende ambassadeurs bezaten de plena potestas. Bij onderhandelingen werd dan ook vaak eerst een voorlopig contract opgesteld, dat nog door de principaal moest worden goedgekeurd. Met de betere verbindingen en de toegenomen mogelijkheid van ruggespraak zonder al te veel tijdverlies ging dus de bevoegdheid van de meeste ambassadeurs achteruit.

Het behoeft geen betoog dat de meeste landen niet bijster op deze legale spionnen waren gesteld, die geregeld bij allerlei intriges betrokken waren. Vaak poogde men ze te isoleren. Behalve opruien, omkopen, spioneren en dergelijke moesten ze als plaatsvervanger van de principaal ook feliciteren, huwelijken bijwonen, condoleren enzovoorts.

Hoofdstuk V: brieven en rapporten.

Tegen het einde van de 15e eeuw kon het zenden van ambassadeurs met een enorme papierwinkel gepaard gaan. Tot hun documenten konden behoren: geloofsbrieven (met name voor de nuncius) waarin vertrouwen in hem werd gevraagd; procuratiebrieven, waarin de opdrachten stonden (een geloofsbrief was dan overbodig); geschreven instructies, doorgaans voor de gezant zelf; copieën van documenten, paspoorten en beschermingsbrieven. Soms waren gezanten uitgerust met een blanco papier met zegel om er een overeenkomst op vast te leggen.

Diplomaten waren verplicht thuis inlichtingen in te winnen en rapporten te zenden als de situatie dit vereiste. Bij hun definitieve thuiskomst schreven ze vaak een verslag over hun belevenissen en de situatie van het land.

Hoofdstuk VI: gezanten en uitgaven.

Allerlei figuren uit de hogere en middenklassen (zelfs vrouwen en vreemdelingen) konden diplomatieke posten bekleden, hoewel voor het ceremoniële aspect veelal mensen met een hoge sociale standing vereist waren. Leden van de clerus werden ook vaak benoemd. Voor missies van technische aard waren legisten en canonisten (rechtsgeleerden, kenners van het Romeinse en het kerkelijke recht) goed bruikbaar. Met de komst van de Renaissance werden dichters, geleerden en schrijvers zeer gewild. Gezien de gevaren die soms aan een missie kleefden, was het niet altijd even gemakkelijk legaten te vinden. De kosten van een missie konden verdeeld worden tussen de twee betrokken partijen, maar ook de gezant moest vaak meebetalen. Over het algemeen kan gesteld worden, dat het zenden van gezanten veel geld kostte.

Hoofdstuk VII: immuniteiten en ceremonies

De persoon en bezittingen van de gezant waren theoretisch onschendbaar, maar in de praktijk deden zich wel eens conflicten voor; doch niet zoveel dat het diplomatieke verkeer erdoor stil kwam te liggen. Het ceremonieel speelde een belangrijke rol. Over en weer werden ook vaak geschenken uitgewisseld, die de gezant niet altijd zelf mocht houden. De voorrangskwestie gaf aanleiding tot veel geharrewar, met name in Rome.

Hoofdstuk VIII: de ratificatie.

In zijn laatste hoofdstuk werpt Queller een stelling op die afwijkt van het gebruikelijke standpunt, betreffende ratificatie achteraf door de principaal als bekrachtiging van een verdrag of andere juridische daad. Queller stelt dat deze alleen nodig was als de gezant geen plena potestas bezat. Dat de ratificatie vaak toch wel werd gegeven, kon verschillende andere oorzaken hebben, zoals de behoefte aan publiciteit.

Voor de periode volgend op de middeleeuwen, met een inleidend hoofdstuk getiteld *Medieval Diplomacy, fifteenth century* raadplege men G. Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, London 1955.

Het pauselijke koerierswezen, speciaal tijdens de ballingschap in Avignon, wordt aan de orde gesteld in een reeds tamelijk oud maar niet achterhaald artikel van

Yves Renouard, *Comment les papes d'Avignon expédiaient leur courrier*, *Revue Historique* CLXXX, 1937, opgenomen in *Etudes d'Histoire Médiévale II*, Paris 1968, 739-764.

In dit artikel, waarin de periode vòòr het grote schisma wordt behandeld, laat Renouard zien over welke communicatiemiddelen de paus beschikte. Voor het vervoer van brieven zorgden verschillende berichtgevers, namelijk de pauselijke koeriers, de gezanten van diegenen die correspondentie onderhielden met de curie, personen die bij toeval Avignon verlieten en beroepskoeriers. De pauselijke koeriers, die een hoog aanzien genoten, ontvingen een vast salaris en bekleedden hun functie hun leven lang. Vanwege de drukkende kosten werd hun aantal klein gehouden (ca 40). Naast het vervoer van pauselijke brieven zorgden zij in en rondom Avignon voor de fouragering, verzorgden zij buiten Avignon het gewone briefvervoer, riepen zij prelaten ter vergadering bijeen, hielden zij in het pauselijk hoofdkwartier toezicht op de wacht en woonden rechtszaken bij. Goedkoper echter was het voor de paus om brieven mee te geven aan de gezanten van mensen die correspondeerden met de curie — de opdrachtgever droeg de kosten — en aan mensen die bij toeval Avignon verlieten en de juiste richting ingingen. De helft van het briefvervoer ging dan ook via deze categorie.

De beroepskoeriers hadden zowel voor- als nadelen: ze kostten veel geld, doch waren veel sneller dan de reeds genoemde categorieën en werden daarom door de paus veelvuldig gebruikt.

Naast deze berichtgevers ontwikkelde zich in het midden van de 14e eeuw een organisatie van particuliere koeriers en hun bemiddelaars, de herbergiers te Avignon. Men zou hier van een soort posteries kunnen spreken.

Uit het bovenstaande blijkt wel dat de curie over verschillende groepen koeriers kon beschikken. Ze liet haar keus afhangen van drie principes: het vervoer moest zo veilig mogelijk zijn, zo goedkoop mogelijk, of zo snel mogelijk. De gegevens voor dit artikel heeft Renouard voornamelijk ontleend aan de financiële registers van de curie, terwijl de

inhoud van verdragen, gesloten tussen de curie en een compagnie, handelend over het aantal te vervoeren brieven, de plaats van bestemming, het salaris van de koerier en dergelijke, eveneens van nut bleken.

B. PELGRIMAGES

Naast de diplomatieke betrekkingen en het koerierswezen, die behoren tot de staatkundige kant van de betrekkingen over lange afstand, verdient het onderwerp 'Pelgrimages' onze aandacht, aangezien voor de middeleeuwse mens de pelgrimstocht een zeer belangrijk motief vormde om naar verre streken op reis te gaan: naar Jeruzalem, Rome of Santiago de Compostela als belangrijkste doelen, maar ook naar vele kleinere pelgrimsoorden. Beknpte informatie over een groot aantal daarvan geven

P.C. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht*, Schets van de geschiedenis der Heiligdomsvaarten en andere Jubelvaarten, Maastricht 1962,
en

W.H.Th. Knippenberg, *Oude Pelgrimages vanuit Noord-Brabant*, Kultuurhistorische verkenningen in de Kempen III, Oisterwijk 1968.

Speciaal over de bedevaarten naar Santiago de Compostela in het noord-westen van Spanje is de laatste decennia veel geschreven, hetgeen mogelijk werd doordat in 1944 een wetenschappelijke uitgave verscheen van de Codex Calixtinus, een handschrift uit de 12e eeuw in de kathedrale bibliotheek van Santiago de Compostela, dat onze voornaamste bron vormt:

Liber Sancti Jacobi, Codex Calixtinus, ed. Walter Muir Whitehill 2 vols., Santiago de Compostela 1944.

Kort daarna verscheen het grote standaardwerk over de pelgrimstochten naar Santiago van de hand van

L. Vázquez de Parga, J.M. la Carra, J. Uria, *Peregrinaciones a Santiago de Compostela*, 3 vols., Madrid 1948-49.

Dit werk werd voorafgegaan door een reeks artikelen van

Pierre David, *Etudes sur le livre de saint Jacques attribué au pape Calixte II*, Bulletin des Etudes portugaises 1946, 1947, 1948, 1949,

waarin hij een grondig onderzoek deed naar de samenstelling en het ontstaan van de Codex Calixtinus.

Een bespreking van deze reeks artikelen en van het boek van Vázquez de Parga, La Carra en Uria werd gegeven door

Yves Renouard, *Le Pèlerinage à Saint-Jacques-de-Compostelle et son importance dans le monde médiéval*, Revue Historique 1951, 254-261, ook opgenomen in *Etudes d'Histoire Médiévale II*, Paris 1968, 727-735.

Aan dit laatste artikel ontleen wij het volgende. De Codex Calixtinus bestaat uit vijf

afzonderlijke delen: I een liturgisch boek voor de Jacobus-feesten op 25 juli en 30 december, samengesteld door een monnik, misschien afkomstig uit het klooster Cluny; II een verzameling wonderverhalen over Jacobus; III de 'Liber Translationis', waarin wordt verteld hoe het lijk van Jacobus, nadat deze in Jeruzalem de marteldood was gestorven, per schip in Noord-Spanje belandde en daar werd begraven; IV de kroniek van Pseudo-Turpijn, waarin op naam van Turpijn, aartsbisschop van Reims ten tijde van Karel de Grote, een aantal epische legenden betreffende Karel en zijn strijd in Noord-Spanje, onder meer te Roncevaux, zijn samengebracht; en V een Gids voor de pelgrim met een reisbeschrijving van de routes door Frankrijk en over de Pyreneeën door Galicië naar Santiago.

Pierre David heeft aangetoond, dat het liturgische boek (I) en het boek der wonderen (II) als eersten bijeengevoegd zijn en zogenaamd door paus Calixtus II (1119-1124) goedgekeurd, met een

vervalste pauselijke bul. De andere drie delen zijn omstreeks 1150 toegevoegd; ze bestonden al eerder afzonderlijk.

De 'Pseudo-Turpijn' (IV) en de Gids voor de pelgrim (V) verwijzen naar Karel de Grote en hebben beiden een pelgrimage en de slag bij Roncevaux in hun verhaal. De 'Liber Translationis' (III) is een aanvulling op I. Dit alles is gecombineerd met gezangen. Dit geheel heet dan — ten onrechte — naar de zogenaamde samensteller de 'Codex Calixtinus'. Deze verzameling is onderling evenwel zo verschillend, dat ze volgens David geen enkele literaire theorie kan en mag ondersteunen. Er blijft dus het probleem van de verbinding tussen de pelgrimstochten en de epische legenden.

In dezelfde tijd als David maakten Vázquez de Parga, La Carra en Uria een gezamenlijke studie over de pelgrimages naar Compostela. Renouard is vol lof over hun studie. Hun bevindingen zijn als volgt:

Rond 875 wordt een marmeren tombe op grond van het 'Breviarium Apostolorum' (uit de eerste helft van de 7e eeuw) erkend als de tombe van de heilige Jacobus. Met steun van de koningen Alfonso II en III (eind 9e, begin 10e eeuw) gaat de pelgrimage snel opwaarts en wordt de rond het graf gestichte kerk met de eromheen gegroeide plaats Compostela zeer belangrijk in de westerse pelgrimage, vooral als penitentie-doel. Het hoogtepunt ligt rond 1300. Na het grote schisma, de 14e eeuwse oorlogen en de Reformatie gaat het langzaam maar zeker bergafwaarts en heden is Compostela slechts een toeristisch trekpunt. Tempora mutantur!

Over land kon men Compostela via diverse wegen bereiken. De gids voor de pelgrim geeft

een te groot daggemiddelde aan, dat de pelgrims aflegden. Alles wijst erop dat men vrij langzaam voortging, mede door de 'totale verzorging' langs de gehele route (veel herbergen). Het tweede deel van de bovengenoemde studie gaat speciaal over de routes der pelgrims door Spanje van plaats tot plaats.

Sociaal en cultureel waren deze pelgrimages zeer belangrijk, onder andere door de herbevolking der steden langs de routes door mensen uit het noorden; hierdoor ontstond een culturele uitwisseling tussen noord en zuid. Uria behandelt onder meer de herberging van de pelgrims en hun opname in ziekenhuizen bij ziekten en ongevallen, waaruit het ontstaan der Spaanse ziekenhuizen in de middeleeuwen te verklaren is. Verder ontstaat er, volgens Uria, door de pelgrimages een economisch belangrijk verkeer tussen Noord-Spanje en de rest van West-Europa.

Toch blijven er nog veel vragen, temeer omdat wij vooral uit de beginperiode zo weinig documenten hebben. Het aantal pelgrims, waar ze vandaan kwamen en welke sociale status ze hadden, hun directe invloed op Spanje, wij weten het niet. Hierdoor kan ook het economisch belang van de pelgrimstochten naar Santiago niet precies worden vastgesteld. Renouard ziet het werk van Vázquez, La Carra en Uria als basiswerk voor de kennis van de pelgrimstochten naar Compostela. Eerst moeten nu, zegt hij, onderzoekingen in de andere landen worden gedaan en opgeschreven, voordat een definitief werk hierover, dat heel West-Europa in de middeleeuwen met betrekking tot de pelgrimstochten naar Santiago de Compostela zou moeten bestrijken, kan verschijnen.

Een beknopte samenvatting van deze hele problematiek is te vinden in een artikel van

J. van Herwaarden, *Sint Jacobus in Spanje*, Spiegel Historiae 2, 1967, 332-339 met literatuurverwijzing op 383.

In dit artikel wordt beschreven hoe, mede dankzij de reconquista, de strijd tegen de Moren, in Spanje, de verering van Jacobus en de opkomst van Compostela als bedevaartcentrum rond Jacobus' tombe is ontstaan. Jacobus kreeg op grond van zijn optreden in de kroniek van Pseudo-Turpijn de rol toegewezen van Morendoder en daarmee van de bezielende kracht achter de herovering van Spanje op de Mohammedanen. Tevens wordt dieper ingegaan op de achtergronden van de legende over de komst van Jacobus in Spanje, en ook wordt het ontstaan van zijn verering behandeld. Dat het klooster Cluny, mede door toedoen van de pelgrimstochten, bij de hervorming en nieuwe ontwikkeling van het Spaanse kloosterwezen een belangrijke rol heeft gespeeld, is eveneens vermeld.

Naast de genoemde werken verscheen enige jaren geleden het fraai geïllustreerde boek van Yves Bottineau, *Les chemins de Saint-Jacques*, Paris-Grenoble 1966,

waarin behalve aan de opkomst van de pelgrimstochten naar Santiago en de legende-vorming rondom het graf van de heilige, veel aandacht wordt besteed aan de wederzijdse beïnvloeding, vooral in artistiek opzicht, aan weerszijden van de Pyreneeën. De pelgrimswegen zijn zo nauwkeurig mogelijk nagegaan, met de kerken en kloosters erlangs en de vele andere herinneringen aan de stromen van pelgrims die deze wegen hebben betreden. Ook de laat-middeleeuwse route langs de noordkust van Spanje komt ter sprake, toen al veel van het religieuze vuur van de reconquista verloren was gegaan en een nieuw soort meer toeristisch ingestelde reizigers zijn intrede deed.

*Santiago de Compostela,
Westportaal, 12e eeuw.*

Om enig inzicht te krijgen in de mentaliteit van de middeleeuwse pelgrims, niet alleen naar Santiago de Compostela maar ook naar minder bekende oorden, wijden we nu aandacht aan een hoofdstuk uit een boek over Engelse pelgrimsoorden:

D.J. Hall, *English Mediaeval Pilgrimage*,
London 1966.

In dit boek wil de schrijver aan de hand van diverse Engelse pelgrimsoorden zoals Glastonbury, Walsingham, Canterbury en andere een beeld geven van de rol die de pelgrimstochten in het leven van de middeleeuwers hebben gespeeld. Wat hier volgt, is een samenvatting van het eerste hoofdstuk van het boek: *Pilgrimage and the Mediaeval Mind*.

De drang tot pelgrimage is moeilijk exact te analyseren. Religieuze beleving, gewoonte, nieuwsgierigheid en ontspanning zullen allemaal van belang zijn geweest. "The mediaeval pilgrim set out with the intent to worship, firm in the belief that knowledge and enlightenment

could only be found in and through God." Als doel koos de pelgrim meestal een bekend pelgrimsoord, waarvan de kracht en de heiligheid gebleken waren uit een reeks wonderen. Hoe meer mensen naar een schijn kwamen, hoe groter de rijkdom van de bijbehorende kerk werd. De schijn werd dan weer mooier, de reputatie groter en het aantal pelgrims nam weer toe. Begrijpelijk is dat de verleiding voor vele kerken en kloosters te groot werd: de reeks vervalsingen is dan ook onafzienbaar. Het verband tussen de pelgrimages en de opkomst en het verval van de kloosters lijkt overduidelijk. In 787 op het concilie van Nicaea werd het verboden kerken zonder relieken te consacreren: een levendige handel in beenderen was het resultaat.

Aflaten speelden bij de pelgrimstochten een belangrijke rol, alhoewel er onzekerheid bestond over hun precieze kracht. Officieel is een aflaat "een door de kerkelijke overheid buiten de biecht verleende kwijtschelding van tijdelijke zondstraffen, die na de vergiffenis der schuld nog uit te boeten zouden zijn, en wel door toepassing van de schat die de kerk als het mystieke Christus-lichaam bezit in de oneindige voldoening van haar Heiland en de daarop steunende overvloedige voldoeningen der Heiligen." (Encyclopedie van het katholicisme, Amsterdam 1959) De theorie over de schat dook omstreeks 1230 op en is in 1350 door paus Clemens VI bevestigd. Uit het surplus aan voldoening werd verkocht door officiële ambtenaren. Het hoeft geen verwondering te wekken dat er misbruik van werd gemaakt. De inkomsten van de kerk uit dit systeem waren echter vooralsnog te groot om het af te schaffen. Dat gebeurde pas in 1562. De theorie over de aflaten bestaat nog steeds, maar ze zijn nu alleen maar te verkrijgen door goede werken en niet meer voor geld.

C. REIZEN BINNEN EN BUITEN EUROPA

Het onderwerp 'Pelgrimages' brengt ons bijna vanzelf op het thema 'Reizen' in het algemeen en dan vervolgens op het reizen om nieuwe werelddelen te ontdekken. Daarom nu eerst een classic uit de historische literatuur over het reizen in Engeland:

J.J. Jusserand, *English Wayfaring Life in the Middle Ages*, University Paperbacks, London 1961 (first published 1889).

In het eerste deel van zijn boek beschrijft Jusserand het wegennet van het toenmalige Engeland. Men beschikte over verschillende Romeinse wegen, die vanwege hun gunstige ligging en hun solide bouw uitermate nuttig bleken; en verder zorgden de zogenaamde Bridge Friars voor de uitbreiding van het wegennet en de aanleg van bruggen. Deze Bridge Friars waren geestelijken, die hun taak beschouwden als een daad voor God, waarmee ze een aflaat hoopten te verdienen.

Het goederenvervoer geschiedde voornamelijk met gehuurde karren, al dan niet voorzien van een paard. Het personenvervoer ging met rijtuigen, draagstoelen en paarden, doch dit laatste was een luxe waartoe alleen de meer vermogenden de middelen hadden. Tot de 'ordinary travellers' werden gerekend de kooplui en de leveranciers, de koning en zijn gevolg, de rechters en de geestelijken.

Onderdak vond men in de kloosters, de eigen residenties, de huizen van klassegenoten en de herbergen. Al werden er in die tijd de nodige veiligheidsmaatregelen genomen, toch mag men volgens Jusserand de veiligheid van de wegen niet overschatten.

In het tweede deel van zijn boek beschrijft Jusserand de 'Lay wayfarers', die in aantal zeer groot waren. Tot dezen behoorden de kwakzalvers, die van de ene plaats naar de andere trokken om de mensen 'genezing' te brengen. De minstreel, die tot taak had de mensen te amuseren, was een geliefde gast aan hoven en op kastelen. Via hem kwam een brok oude cultuur tot de mensen en vaak ook confronteerde hij hen met een vreemde taal. Dikwijls vond men de minstreel in het vaste gevolg van de koning. Hij was ook bij uitstek de vertolker van nieuwe sociale en politieke denkbeelden, en van een alom heersend gevoel van onbehagen. Later gingen boek en theater de plaats van de minstreel innemen.

Berichtgevers waren eveneens veel onderweg, meestal in opdracht van de koning, die een aantal van hen in vaste loondienst had. Zij waren de snelste reizigers van die tijd en kwamen ook veel in het buitenland, evenals de kooplui, die, mag men wel zeggen, constant onderweg waren. Deze laatsten maakten vooral gebruik van de waterwegen, aangezien deze goedkoop en veilig waren. Naarmate ze meer contact met het continent kregen, werden zij belangrijker voor de staat: immers de handelsbelangen bepaalden voor een groot deel de buitenlandse politiek van Engeland.

In het laatste deel van het boek komen de 'Religious wayfarers' ter sprake. Het aantal rondtrekkende geestelijken was vrij groot. Zij waren meest mensen uit het volk, die dan ook met hun kennis van de Bijbel en hun vaak revolutionaire ideeën gemakkelijk toegang hadden tot de gewone man. Ook monniken trokken in groten getale, meest bedelend, rond als uitdragers van het geloof. Zij vonden gretig gehoor, aangezien de mensen van hen 'de sleutel tot de hemel' dachten te verkrijgen. Zij waren echter lang niet allen zo bezielde van het geloof als men wel dacht. Evenals een belangrijke religious wayfarer was de 'pardonier', de handelaar in aflaten. Hij trok al predikend rond, daarbij trachtend zijn relieken en aflaten aan de man te brengen, hetgeen in die tijd niet zo moeilijk bleek. Zo behoorde de koning veelal ook tot zijn klantenkring.

Het grootste aantal reizigers werd gevormd door de pelgrims. De motieven waarom men een pelgrimstocht ondernam, waren verschillend: men zocht genezing voor een ziekte, wilde boete doen of zocht het avontuur. Dikwijls ook zag men hierin een middel om te protesteren tegen de koning: terechtgestelde tegenstanders van de koning werden als heiligen vereerd. Naast deze gelegenheidspelgrimages kende men de reizen naar de vaste pelgrimsoorden, waaronder Walsingham en Canterbury de belangrijkste waren.

Langzamerhand kwamen ook buitenlandse pelgrimsoorden in trek, onder meer in navolging van de koning, voor wie het een vaste gewoonte werd om op pelgrimage te gaan. Tijdens deze heilige reizen vervaagde het verschil in sociale geleding en groeide het groepsbesef. Naast de pelgrims voor eenmaal kende men ook beroepspelgrims, mensen die hun hele leven bedelend op reis waren en zodoende de meest bereisde figuren uit hun dagen werden. Rome en Jeruzalem kwamen als reisdoelen steeds meer op de voorgrond, en vooral de Engelsen bleken zeer reislustig. Al deze reizen betekenden een enorme economische stimulans voor de betreffende plaats, en de herbergen beleefden een gouden tijd.

De gegevens voor dit boek heeft Jusserand voornamelijk gehaald uit de Records, de archiefstukken, waaronder petitie's, jaarboeken, statuten, koninklijke besluiten en dergelijke. Verder bleken literaire werken, zoals de gedichten van Chaucer, eveneens van belang.

Over de bekendste der middeleeuwse ontdekkingsreizigers schreef

Eileen Power, *Medieval People*, Pelican Book (A 19), 1937 and reprints (first published 1924); chapter II, 34-70, Marco Polo, a Venetian Traveller.

Rond 1268 is Venetië het 'hart van Europa': een spil tussen oost en west. Zij is de onbedreigde heerseres over de handel op het oosten en heeft zowel ten opzichte van paus en keizer als van Constantinopel een onafhankelijke positie. Vanuit het oosten komt via Venetië een rijke import naar Europa. De macht en rijkdom van Venetië uiten zich in gebouwen, schepen, kleding, meubilair en sieraden. Het toppunt van alle pracht en macht is te zien in het jaarlijkse ritueel van 'het huwelijk van Venetië met de zee'.

In China bestaat een soort tegenhangster van Venetië: Kinsai (of Hangchow) bij de rivier de Jang-tse-kiang, bijna nog mooier en machtiger dan Venetië. Het is het centrum van de Sung-dynastie, welke evenwel aan het einde van 1268 door toedoen der Tartaren zal vallen. Na de val van Kinsai hebben deze één machtig rijk, dat zich uitstrekt van Peking tot de Donau toe.

Bij de westerse Christenheid bestaat in die jaren het idee om contact met de Tartaren te gaan zoeken — de legende van de 'Prester Johannes', die ergens in Azië of in Noordoost-Afrika een rijk heeft opgebouwd en de kruisvaarders zou willen helpen, speelt hier mede een rol. De pausen zenden gezantschappen naar deze onbekende priester-vorst om hem hulp te vragen bij het bekeren der ongelovigen — veel resultaat heeft dat natuurlijk niet.

In 1269 keren de vader en de oom van Marco Polo, de kooplieden Nicolo en Maffeo Polo, terug van hun reis door Azië, waar ze bij de Tartaren en hun vorst, de 'Grote Khan', zijn geweest. Deze heeft de Polo's zelfs een boodschap meegegeven voor de paus van Rome, waarin hij onder meer verzoekt priesters te sturen. Van 1269 tot 1271 verblijven de Polo's te Venetië. De vorige paus is in 1269 overleden en er is nog geen opvolger gekozen. Om de Khan niet te mishagen door al te lange afwezigheid gaan de gebroeders Polo weer naar het

*Nicolo en Maffeo Polo krijgen van de Grote Khan verlof om naar huis te keren. Uit een 15e-eeuws handschrift van *Le Livre des Merveilles* in de Bibliothèque Nationale te Parijs.*

oosten en nemen Marco ditmaal mee. Vlak na hun vertrek wordt er eindelijk een paus gekozen, die hun brieven achterna stuurt voor de Grote Khan. De tocht naar diens residentie in China duurt van 1271 tot 1275. Via Tangut (Noordwest-China) bereiken de Polo's Peking, waar Marco in dienst treedt van Kublai Khan.

Marco Polo gaat (1275-1292) in opdracht van de Khan vele provincies in China bezoeken en over zijn bevindingen verslag uitbrengen in Peking. Veel over dit alles vertelt hij later in zijn beroemd geworden reisboek. Toch is niet alles vermeld, zoals het thee drinken, de grote muur ten noorden van Peking en het samenbinden der vrouwenvoeten. Vader en oom verdienen in deze periode een vermogen met handel drijven. De Khan wil echter de Polo's na verloop van jaren niet laten gaan. Door een toeval kunnen zij tenslotte toch weg: hun wordt een missie opgedragen om een prinses naar Perzië te brengen als aanstaande echtgenote van de Perzische koning.

De terugtocht gaat over zee, via Indo-China, Sumatra, Ceylon, Zuid-India naar de Perzische Golf. Geruime tijd blijven de Polo's in Perzië, waar zij in 1295 de dood van Kublai Khan vernemen. Hierop keren zij via Trebizonde en Constantinopel naar Venetië terug (1292-1296).

In 1298 wordt Marco Polo gevangen genomen tijdens een zeeslag met de handelsconcurrent Genua. In de Genuese gevangenis schrijft Rusticiano, een medegevangene uit Pisa, de verhalen van Marco Polo op in het Frans. In 1299 wordt Marco Polo weer vrijgelaten. Van 1299 tot 1324 verblijft hij in zijn geboortestad Venetië, waar hij in 1324, zeventig jaar oud, overlijdt.

Lange tijd heeft men aan de verhalen van Marco Polo getwijfeld; pas na 1800 heeft men ze ter plaatse enigszins kunnen controleren; ze bleken alle naar waarheid te zijn.

Enigszins in aansluiting hierop lezen wij een ander artikel van dezelfde schrijfster in

Travel and travellers of the Middle Ages, ed. A.P. Newton, London 1949³, reissued 1968 (first published 1926) chapter VII, 124-158: Eileen Power, *The Opening of the Land Routes to Cathay*.

Na 1245 is er een eeuw lang rechtstreeks contact geweest tussen het Middellandse Zee-gebied en het oosten. Allang was het westen bekend met de produkten uit die streken zoals koren uit Rusland en zijde en specerijen uit het Verre Oosten. Lange tijd werden deze langs de karavaanwegen via het Midden-Oosten naar de Middellandse Zee vervoerd. Door de veroveringen die de Tartaren vanuit Mongolië ondernamen, werden de Christenen in staat gesteld zelf door te dringen tot in India en China. Aanvankelijk waren het pauselijke en vorstelijke gezantschappen die naar de Tartaren trokken, in de hoop hen te bekeren. Na deze eerste avonturiers, die door reisverslagen vertelden van hun ervaringen, trokken kooplui naar India en China, in karavanen van halteplaats naar halteplaats. Zij gingen van Syrië over Perzië naar Ormuz, waar ze zich inscheepten voor India, of naar China. Er was echter ook een landweg naar China door Azië.

Deze handelswegen verdwijnen weer na 1350. Het Tartarenrijk valt uiteen: China isoleert zich onder de Ming-dynastie, Centraal Azië vervalt tot anarchie en chaos, terwijl in Perzië een zeer anti-Christelijke politiek opkomt in plaats van de tolerante politiek van de Tartaren, die een uitwisseling op elk gebied had mogelijk gemaakt. De schrijfster heeft een veel positievere kijk op de Tartaren dan wij gewend zijn.

Naar aanleiding van de eeuwfeesten van zowel Marco Polo als Amerigo Vespucci schreef Yves Renouard een herdenkingsartikel over deze beide ontdekkingsreizigers:

Yves Renouard, *L'Occident médiéval à la découverte du monde, A propos de deux grands anniversaires: Marco Polo (1254-1324), Amerigo Vespucci (1454-1512)*, in *L'Information historique* 1955, opgenomen in *Etudes d'Histoire Médiévale II*, Paris 1968, 661-675.

Hierin beschrijft hij het leven van Marco Polo en gaat hij in op de betekenis van diens boek *Le Livre des Merveilles du Monde*, dat reeds in de 14e eeuw een geweldige verbreiding kende, doordat het in de Noordfranse taal, de *Langue d'Oïl*, was geschreven en bovendien in vele andere talen werd vertaald. Daarbij kwam dat Marco Polo in de ogen van de adel geen gewone koopman was maar een hoge ambtenaar van de Khan, terwijl de kooplieden hem toch als collega zagen. Na de ineenslorting van het Tartarenrijk, toen het Verre Oosten weer onbereikbaar was geworden voor Europeanen, won het boek nog aan betekenis.

Vervolgens wijdt Renouard aandacht aan het leven van Amerigo Vespucci, zoon van een belangrijke Florentijnse koopmansfamilie, verbonden met de Medici's. Hij had veel belangstelling voor wetenschappen zoals astronomie en cosmografie, waarin hij ook onderwijs volgde om ze als koopman te kunnen gebruiken. Het was de gewoonte dat de zoons der handelslui na een inlooperperiode in de vaderstad op reis gingen langs de filialen van het huis in het buitenland. Amerigo ging in 1492 naar Cadix en Sevilla in Spanje. Sevilla was het centrum voor reizen over de Atlantische Oceaan. Amerigo's kennis van de cartografie kwam zeer goed van pas: paus Alexander VI had de

aardbol verdeeld in twee halfronden, één voor de Spanjaarden en één voor de Portugezen, langs een lijn 370 mijlen ten westen van Kaap Verde. Deze verdeling gaf nogal wat moeilijkheden en Amerigo Vespucci werd zowel door de Spaanse als door de Portugese koning uitgenodigd, zijn kennis te gebruiken om die problemen op te lossen en mee op ontdekkingsreis te gaan (de Spaanse reis in 1499-1500 en de Portugese in 1502-1503). Columbus had slechts enkele ontdekkingen gedaan: Antillen, Panama en Orinoco, terwijl de Portugees Pedralvarez Cabral Brazilië bezocht, evenals Columbus menend in de buurt van Cathay te zijn.

Amerigo reisde van Panama naar de kust van Brazilië, het huidige Rio de Janeiro. Hij toonde aan dat dit niet Azië was. In Sevilla beschreef hij deze landen aan zijn vrienden, in brieven gericht aan Piero Soderini en aan Lorenzo di Pier Francesco de Medici, en hij maakte een kaart. Hij was op slag beroemd en ook Columbus erkende zijn werk.

Johanna de Waanzinnige benoemde hem tot 'Piloto Mayor', met twee taken: het onderzoeken van de zeekennis van degenen die naar West-Indië gingen, en het ondervragen van degenen die terugkwamen, met het doel een kaart van de Nieuwe Wereld te maken. Hierdoor werd zijn faam nog groter: zijn portret verscheen samen met dat van Ptolemaeus in de "Cartografiae Introductio" van Waldseemüller. Deze gaf ook de naam Amerigen of America aan het nieuw ontdekte land.

Terecht heet Amerika, ontdekt door een Genuees, naar de Florentijnse koopman, zoals Venezuela naar Venetië. Immers Italiaanse kooplui waren meer dan kooplieden alleen: regeerders, zeelieden, geleerden.

Aan de ontdekking van de westkust van Afrika door de Portugezen onder leiding van Prins Hendrik de Zeevaarder (1394-1460, derde zoon van koning Johannes I van Portugal en broer van koning Eduard van Portugal), in de hoop dat langs deze weg Indië kon worden bereikt, zijn korte artikelen gewijd door

E. Prestage, *The Search for the Sea Route to India*, A.D. 1415-1460, in *Travel and Travellers of the Middle Ages*, ed. A.P. Newton, London 1949³, reissued 1968 (first published 1926) chapter X, 195-216 en

Yves Renouard, *L'infant Henri le Navigateur dans l'histoire de l'Occident*, Revue d'Histoire économique et sociale XL, opgenomen in *Etudes d'Histoire Médiévale II*, Paris 1968, 1071-1079.

Prestage besteedt meer aandacht aan de eigenlijke ontdekkingsreizen en de motieven daarachter volgens de kroniekschrijver Zurara, tijdgenoot en vriend van Hendrik de Zeevaarder, die in 1453 zijn Kroniek van Guinee schreef. Die motieven waren volgens hem

- a) nieuwsgierigheid naar wat achter Kaap Bojador ligt;
- b) de wens om handelsrelaties aan te knopen met eventuele andere Christenen;
- c) om een idee te krijgen van de macht van de Islam in Afrika;
- d) om een andere Christenkoning te vinden, samen met wie men de ongelovigen zou kunnen bestrijden;
- e) in het algemeen om het Christelijk geloof te verbreiden.

Bij de ontdekking van de kusten van Afrika juist door de Portugezen speelden de volgende omstandigheden een rol:

- 1) de reconquista was in Portugal al vòòr de 14e eeuw voltooid;
- 2) de zee ligt vrij open voor de Portugese kust;

Hendrik de Zeevaarder:

Detail van een schilderij van Nuno Gonçalves, 15de eeuw (Museum van Lissabon).

- 3) het vorstenhuis en in het bijzonder Hendrik de Zeevaarder werkten met niet aflatende ijver aan de verwezenlijking van de plannen.

Renouard gaat in op de manier waarop deze reizen werden gefinancierd: eerst met gedwongen leningen, maar toen ze succesvol bleken en handelsvoordelen gingen opleveren, met vrijwillig erin gestoken kapitaal van de Portugese burgerij. Er ontstond een handelsdriehoek tussen Portugal, Marokko en Guinee, waarbij koraal en koper uit Portugal in Marokko werden geruild tegen paarden en textiel, die op hun beurt in Guinee werden verhandeld tegen goud en slaven, welke laatste produkten de grondslag legden voor de welvaart van het moederland. Alleen Portugezen kregen toestemming, hun kapitaal in deze ondernemingen te steken (buitenlanders, vooral Italianen, konden alleen in loondienst aan de tochten deelnemen), waardoor ze een bij uitstek nationaal karakter droegen.

Prestage wijst er ook op hoe zwijgzaam de Portugezen over hun ontdekkingen waren, zeker na de tijd van Zurara. Zij verzwegen ze met opzet om geen concurrenten zoals Castilianen en Venetianen op hun spoor te zetten.

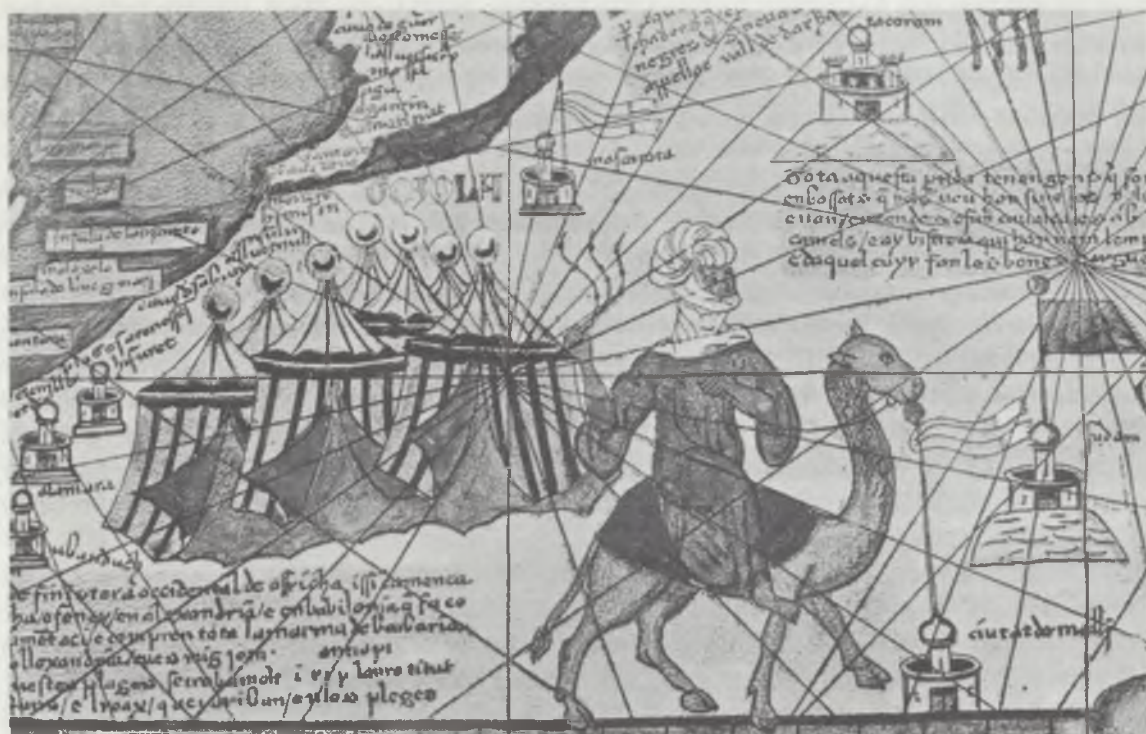
Wat betreft het bovengenoemde motief d) van Hendrik de Zeevaarder, het vinden van een andere Christenkoning, kan nog worden opgemerkt dat men daarbij speciaal dacht aan de zogenaamde Prester Johannes, onder wie de Portugezen in de 15e eeuw de keizer van Ethiopië verstonden, van wie zij waarschijnlijk in 1452 een gezantschap in Lissabon mochten ontvangen. Prester of Presbyter Johannes werd niet opgevat als een eigennaam maar als een erfelijke titel, die oorspronkelijk zou zijn gedragen door de priesterkoning van het Rijk der drie Indiën, dat men zich voorstelde als een groot Christenrijk van India tot en met Abessynië. Door de veroveringen van de Mongolen zou Prester Johannes de Aziatische delen van zijn rijk zijn kwijtgeraakt, zodat hem alleen nog Ethiopië was overgebleven. Deze 15e-eeuwse voorstelling van zaken week af van die van Marco Polo, die Prester Johannes ook na de Mongoolse veroveringen bleef zoeken in Centraal-Azië en wel onder de Turkse stam der Keraites, die het Nestoriaanse Christendom aanhingen. Nadere bijzonderheden over deze Prester Johannes, die we telkens weer tegenkomen bij de bestudering van de betrekkingen met Azië en Afrika, zijn te vinden in chapter IX, 174-194, van *Travel and Travellers of the Middle Ages*: E.D. Ross, *Prester John and the Empire of Ethiopia*.

D. KONTAKTEN MET ARABIEREN EN ISLAM.

De ontdekkingsreizen en de pelgrimstochten naar Santiago de Compostela brachten ons al indirect in aanraking met ons volgende thema: kontakten tussen Christenen en Mohammedanen. Nu eerst een kort artikel over Arabieren als reizigers en kooplui:

T.W. Arnold, *Arab Travellers and Merchants A.D. 1000-1500*, in *Travel and Travellers of the Middle Ages*, ed. A.P. Newton, London 1949³, reissued 1968 (first published 1926) chapter V, 88-103.

In het uitgestrekte rijk van de Islam werd veel gereisd, ook nadat het in verschillende delen was uiteengevallen. Het postierij-systeem, dat van de Romeinen was overgenomen, was sterk ontwikkeld en zorgde voor een regelmatige bevolking van de wegen. Een andere

Arabishe karavaanexpedities trokken reeds in de middeleeuwen door de Sahara naar de Afrikaanse westkust om negerslaven te halen.

belangrijke groep reizigers vormden de pelgrims naar Mekka. Een derde categorie bestond uit de kooplieden, die in hoog aanzien stonden, omdat Mohammed zelf koopman was geweest. Islamitische bonthandelaars schijnen tot in Zweden te zijn doorgedrongen. Over zee moet men India en China hebben bereikt.

Dat van de tochten een grote hoeveelheid reisverhalen is nagelaten, spreekt vanzelf. De bekendste zijn afkomstig van Ibn Jubayr (12e eeuw). Een andere verteller is Ibn Battuta (14e eeuw).

De meest spectaculaire botsing tussen Christendom en Islam vormden de kruistochten. Maar dat zij geen alleenstaand verschijnsel waren en dat er behalve gewapende strijd ook culturele en economische beïnvloeding mee gepaard gingen, toont ons het volgende werk:

Aziz S. Atiya, *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington 1962.

De schrijver wil het verschijnsel van de kruistochten vooral belichten als een onderdeel van wat hij ziet als de 'Eastern Question', welke volgens hem de gehele geschiedenis door aan de orde is. Het verschijnsel Kruistochten zoals wij die kennen, dus tussen 1095 en 1291, gelden voor hem slechts als de Frankische oplossing van de vraag hoe de verhouding met het (nabije) oosten en de raak- en breekpunten daarbij zijn te beschouwen.

Er zijn verschillende andere beschouwingswijzen van de kruistochten mogelijk: de Renaissancistische denkers en de 18e-eeuwse Rationalisten zagen het als een uitbarsting van religieus fanatisme en Christelijke agressie en als zodanig derhalve sterk af te keuren. De politiek georiënteerde historicus ziet er meer één van de vele volksverhuizingen in,

door de deklaag van het religieuze heen. De Franken en Normandiërs, initiatiefnemers immers bij uitstek van de eerste kruistocht, hadden sinds de vierde en vijfde eeuw hun volksverhuizersbloed nog niet verloren. De economische historici zien het verschijnsel meer uit een oogpunt van kolonialisme en expansie als gevolg van een te grote bevolkingstoename in de voorafgaande tijd.

Wat betreft de betrekkingen over lange afstand wijst dit boek ons op de vooral voor die tijd ontzagwekkende hoeveelheden mensen die vooral bij de eerste kruistochten betrokken waren. Niet alleen het geestelijke speelde een grote rol, maar meer en meer kwamen ook de handelsaspecten naar voren. Bij hen die niet zozeer op de commercie gericht waren, vond toch ook een aankweken van meer behoeften plaats, zodat zich hierop een markt in West-Europa kon gaan grondvesten. Er ontstond zo, hoewel tegen de voorschriften van de kerk, een intensieve Middellandse Zeehandel, waarvan de schrijver de neergang in de laatste decaden van de 15e eeuw stelt; anders dan bij voorbeeld Braudel in zijn werk over het Middellandse Zeegebied ten tijde van Philips II, die op grond van zeer intensief doorgewerkt bronnenmateriaal voornoemde handel nog tot ver in de 16e eeuw vrij krachtig ziet doorgaan.

Atiya wijst ons erop, dat er vóór de 12e eeuw een periode was waarin het begrip tussen Christelijke en Islamitische cultuur de overhand had boven godsdienstige vijandschap. Vooral in het zuiden van Spanje was sprake van een vrij intensieve uitwisseling van gedachten op filosofisch en theologisch gebied alsmede op dat van mathematica, astronomie, kunst en architectuur, medische wetenschap en literatuur. De invloed daarvan is, hoewel later nauwelijks opgemerkt, vrij groot gebleven. Tal van tastbare resultaten verbazen ieder die zich in deze materie verdiept, en ook worden we getroffen door de tolerantie en wezenlijke belangstelling waarmee men elkaars cultuur benaderde. Zo zien we dat ondanks een schijnbaar wijd gapende godsdienstige kloof er in de praktijk een levendig verkeer tussen de beide werelden plaatsvond, praktisch de hele middeleeuwen door, en dat zelfs de conflicten bijdroegen tot het hechter worden van de handelsbetrekkingen.

Het is Atiya's verdienste, ons op de verschillende aspecten van dit grote gebeuren, de wrijvingen en bindingen in het raakvlak van twee werelden, te wijzen en deze uit te werken. De stelling van de schrijver echter, dat er vanaf de 6e eeuw voor Christus sprake is van enerzijds de wereld van het westen en anderzijds het (nabije) oosten, en dat deze tegenstelling is door te trekken tot in de huidige problematiek, heeft in haar continuüm op zijn minst een aspect van kunstmatige constructie.

Een concreet voorbeeld van cultureel contact met de wereld van de Islam wordt ons gegeven in het volgende artikel:

F. Gabrieli, *Friedrich II und die Kultur des Islam (1950)*, in *Stupor Mundi, zur Geschichte Friedrichs II. von Hohenstaufen*, ed. G. Wolf, Darmstadt 1966 (Wege der Forschung CI) 270-288.

Frederik II kon gemakkelijk met de Islam in aanraking komen, doordat hij Sicilië bezat. Zeker is dat Arabisch-Islamitische personen aan zijn opvoeding hebben meegewerkt, zoals bij voorbeeld zijn leraar in de logica. Hij verstond en sprak ook Arabisch. Zijn culturele belangstelling voor de Islam was groot, en de oorzaak van het feit dat juist hij de ondergang van haar culturele krachten op Sicilië veroorzaakte, moet dan ook niet in gebrek aan belangstelling maar in de politiek worden gezocht.

Behandelen we nu eerst de directe betrekkingen van Frederik II met de Islamitische cultuur. Deze kwamen door de kruistocht tot stand en hadden een persoonlijke band van sympathie en achting tussen hem en de Moslims tot gevolg. Hij bewonderde bij de Islam vooral het oosters absolutisme en het ontbreken van een machtig godsdienstig gezagsdrager. Deze oosterse sympathieën zijn door de paus en zijn andere tegenstanders tegen hem gebruikt.

Ook de wetenschappelijke en intellectuele kant van zijn relaties met de Islam is van belang. Zijn belangstelling betrof vooral de techniek (met name de valkerij, waarover hij zelf een boek heeft geschreven), en de overdracht van de antieke filosofie en wetenschap. Vele geleerden uit Frederiks omgeving kunnen door hun afkomst en door hun wetenschappelijk werk tussen oost en west worden geplaatst of komen zelfs rechtstreeks uit het oosten. Zeer bekend zijn de 'Quaestiones Sicilianaë', waarin een (Spaans) Mohammedaans geleerde vragen van de keizer beantwoordt. Hierbij moeten we wel bedenken, dat het er bij de vragen van hooggeplaatste personen zoals de keizer vaak om ging, te laten zien hoe geleerd men zelf wel was. Door deze culturele contacten bereikte ons veel van de klassieke wetenschap. Ook de zogenaamde pseudo-wetenschappen zoals astrologie, magie en alchemie interesseerden Frederik.

Ook op het gebied van de dichtkunst zijn er mogelijk lijnen te trekken tussen Frederik II en de Islam, zij het dan indirecte. De zogenaamde 'Arabische these' houdt in dat de Islamitische poëzie via Spanje de Provençaalse heeft beïnvloed, en de invloeden van deze laatste blijken duidelijk uit de twee gedichten die van Frederiks hand zijn overgeleverd. Stellig is Frederik ook bekend geweest met de Arabisch-Siciliaanse poëzie, al heeft hij daarmee waarschijnlijk geen directe relaties gehad.

Duidelijk is hiermee volgens Gabrieli het aandeel van de oosterse cultuur aan Frederiks leven aangetoond.

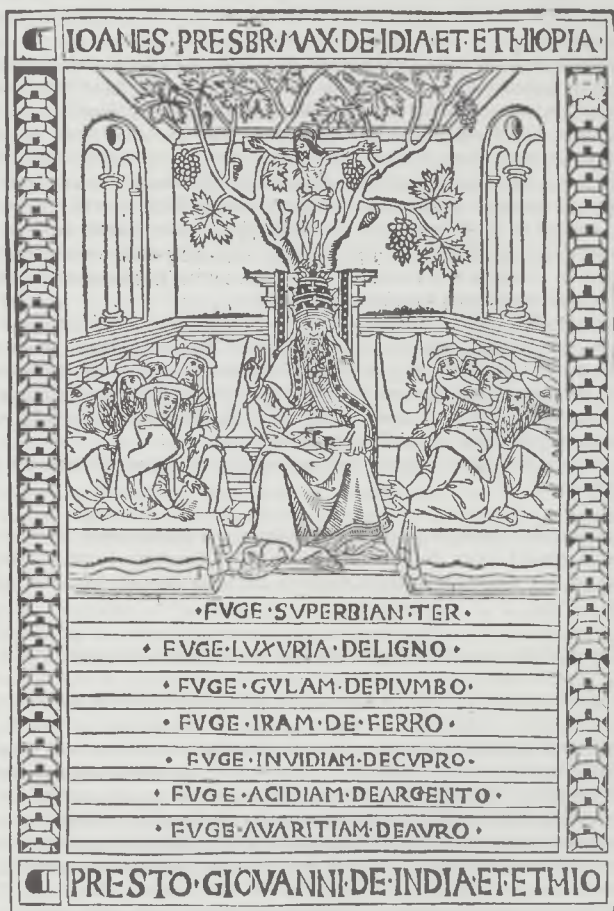
Aan de visie van de Christelijke wereld op de Islam in de middeleeuwen zijn kort na elkaar twee boeken gewijd, door Norman Daniel en R.W. Southern, waaruit blijkt dat de tegenstellingen op theologisch gebied ondanks culturele toenadering toch niet werden overbrugd.

Norman Daniel, *Islam and the West, The making of an image*, Edinburgh 1962²

De auteur geeft een overzicht van de visie van de verschillende Christelijke schrijvers op de Islam in de periode 1100-1350. Hij toont aan dat in die periode in West-Europa een tamelijk gefixeerd beeld van de Islam ontstond, namelijk het beeld van een godsdienst die vijandig stond tegenover het Christendom. Deze communis opinio was gebaseerd op een redelijke hoeveelheid werkelijke kennis enerzijds maar ook op aanvaarding van verhalen en presentaties van de Islam die niet op de werkelijkheid berustten anderzijds.

Bij zijn onderzoek beperkt hij zich in hoofdzaak tot schrijvers die zich zeer intensief met de Islam hebben beziggehouden: de kring van Cluny en degenen die in dit opzicht onder haar invloed stonden (Petrus Venerabilis, Robert van Ketton, Petrus van Toledo en Matthew Paris), schrijvers van Spaanse achtergrond (Monti, Lullus, San Pedro Pascual) en de Italiaan Rinaldo da Monte Croce. Hun hoofdzakelijk polemisch gerichte benadering bestreed vooral twee grondstellingen van de Islam: de Koran als geïnspireerd boek en het profetschap van Mohammed. Men verdedigde de Heilige Schrift tegen de Koran, de derde en voltooiende openbaring (Oude Testament, Nieuwe Testament, Koran, op grond van de Heilige Schrift zelve, dat wil zeggen de bestaande Christelijke canon). Tegen het

**Clagran Magnificencia del Prete Ianni Signore dellindia
Maggiore & della Ethiopia**

*Prester Johannes, heer van India en Ethiopië;
titelpagina van een Italiaans gedicht door Giuliano Dati, eind 15e eeuw.*

profeetschap van Mohammed bracht men de eisen in die in de middeleeuwen in het algemeen gesteld werden aan Profeten: kuisheid van leven, het doen van wonderen, het spreken van de waarheid en het doen van voorspellingen. Omdat de Christelijke schrijvers vooral de nadruk legden op Mohammeds seksuele vrijheden en gebruik van geweld om zijn godsdienst te vestigen, was een dialoog niet mogelijk. De Islam was één van de verschijningsvormen van de Antichrist. Zij bracht de mensen tot afval van de kerk van Rome en verhinderde de bekering van de Mongolen. Dat de dialoog niet mogelijk was, lag ook aan de Islam: ieder sprak zijn eigen taal, die voor de ander onbegrijpelijk was; men zette zich willens en wetens tegen elkaar af en alle geschriften waren polemisch.

Pas na de Tweede Wereldoorlog is daarin verandering gekomen, toen er wederzijds belangstelling ontstond, hetgeen zich ook in de moderne vakliteratuur begint te uiten.

Daniel beperkt zich in zijn boek wel uitsluitend tot de godsdienstige kant van de kontakten. Over handelsrelaties en individuele ontmoetingen laat hij zich niet uit.

R.W. Southern, *Western views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge (Mass.) 1962.

In dit boek, waarin Southern het middeleeuwse denken omtrent het verschijnsel Islam wil analyseren, komen achtereenvolgens drie perioden ter sprake.

Allereerst de 'Age of ignorance', die wederom uiteenvalt in de periode 700-1100 en de periode 1100-1140.

In de periode 700-1100 werd de houding ten aanzien van het verschijnsel Islam volledig bepaald door de Bijbel, met behulp waarvan men in die tijd elk probleem tot een oplossing wist te brengen. Zo kwam Beda ca 700 tot de algemeen aanvaarde conclusie dat de Saracenen en niet de Joden de afstammelingen waren van Ishmael, de zoon van Abraham en Hagar. Enige Spaanse geleerden die zich, in tegenstelling tot het merendeel van hun landgenoten, niet bij de bestaande situatie van onderdrukking neerlegden, beschouwden de Islam als een voorbode van de Antichrist. Tot deze geleerden behoorden onder anderen Eulogius en Alvarus (9e eeuw). Ook geleerden uit de Karolingische traditie theoretiseerden over het einde der tijden, doch zij beschouwden de Saracenen niet als voorboden daarvan.

In de periode 1100-1140, na de eerste kruistocht, ging men zich een vast beeld vormen van de Islam, doch dit beeld was nauwelijks in overeenstemming met de waarheid, aangezien men te weinig kennis van zaken bezat. Fictieve voorstellingen vierden in Europa dan ook hoogtij. Zo ontstond er, volgens Southern, in de periode 700-1140 een beeld van de Islam op grond van onwetendheid, ontwikkeld via drie tradities: de Bijbelse geschiedenis, de apocalyptische visie en het volksgeloof.

Als tweede periode komt ter sprake de 'Century of reason and hope'. In deze tijd, de tweede helft van de 12e eeuw, komen meer gefundeerde inzichten tot stand omtrent de natuur van de Islam. Hiertoe heeft vooral de vertaling van de Koran bijgedragen als basis voor serieuze studie. De 'reason and hope' werden door verschillende gebeurtenissen bepaald, allereerst de vijfde kruistocht (met de verovering van Damiate in 1219) die, alhoewel gespeend van praktisch resultaat, emotioneel een aanleiding was tot hoopvolle verwachtingen. Toen in 1254 Willem van Rubroek, een Vlaamse Fransiscaan, een debat bijwoonde tussen vertegenwoordigers van oost en west in Karakorum in Mongolië over godsdienstige problemen, zag men hierin een hoopvol bewijs voor een wederzijdse toenadering. Roger Bacon, een Engelsman en eveneens Fransiscaan, die het probleem van de Islam vooral via de filosofie tot oplossing wilde brengen, kwam tot de opzienbarende conclusie dat niet het Christendom voorzag in deze filosofie maar dat juist de

ongelovigen, de Grieken en Arabieren, het Christendom de middelen verschaften om zichzelf te begrijpen en de wapens te smeden om de ongelovigen te bekeren.

Al deze gebeurtenissen leidden tot een herwaardering van de Islam en gaven aanleiding tot de 'hopeful decades', 1260-1290, in welke periode de samenwerking tussen de Christenen van oost (rondom Prester Johannes in Centraal-Azië) en west tot stand leek te komen en het gevaar van de Islam leek te wijken. Er staat uitdrukkelijk 'leek', want in de volgende periode, 'the moment of vision', laat Southern zien dat dit optimisme niet gerechtvaardigd was en omsloeg in angst.

Deze veranderde houding kende zowel interne oorzaken — de toenaderingspogingen liepen op een mislukking uit — als externe — de Islam rukte steeds verder op. Exponent van het denken over de Islam in deze periode is John Wycliff, eind 14e eeuw. Hij had vele bezwaren tegen de Islam doch ook tegen het Christendom uit zijn tijd, en hij zag de Islam dan ook als een soort tegengodsdienst, die pas was uit te roeien zou zijn als men de fouten in de eigen kerk zou hebben verbeterd.

Deze gedachten hebben grote invloed uitgeoefend op het verdere denken in de late middeleeuwen. Men werd er zich van bewust dat de misstanden die er in de kerk bestonden, moesten verdwijnen. Vele geleerden zochten dan ook naar een oplossing.

Zo kwam Johannes van Segovia, een Spaanse geestelijke, tot de conclusie dat de oplossing van het probleem lag in de 'contraferentia', het gesprek. Hij wilde de discussie over het probleem terugbrengen op de essentiële punten, en daarom legde hij zich toe op een exacte vertaling van de Koran. De Duitse theoloog Nicolaas Cusanus was degene die deze 'contraferentia' voorbereidde.

Met deze twee geestelijken, die beiden de oplossing zagen in een gesprek, verschilde de Fransman Jean Germain, eveneens een geestelijke, van mening. Hij zag de oplossing in militair geweld en legde zich dan ook met veel vuur toe op de voorbereiding van een kruistocht. Enea Silvio Piccolomini, de latere paus Pius II, was het wel met Johannes van Segovia en Nicolaas Cusanus eens en hij poogde dan ook de Mohammedanen met redelijke argumenten tegemoet te treden en hen ervan te overtuigen dat ze ongelijk hadden.

Alle pogingen van deze geleerden mislukten echter en de Islam rukte steeds verder op, hetgeen aanleiding gaf tot apocalyptisch denken, waaraan ook Luther zich overgaf; maar dit bood natuurlijk geen uitweg.

Southern komt dan ook tot de conclusie dat men de vragen niet tot een oplossing heeft weten te brengen, alhoewel er een vooruitgang in het denken te bespeuren valt. Men is het probleem hoe langer hoe meer rationeel gaan bekijken, waarbij het van belang is dat de middeleeuwse mens bepaalde denkgewoonten heeft ontwikkeld die heden ten dage nog van nut blijken.

Hierboven zagen we al, dat niet iedereen de Islam met vreedzame gesprekken tegemoet wilde treden, en dat een geestelijke als Jean Germain een vurig propagandist was van een nieuwe kruistocht. Een dergelijke gedachte leefde ook bij tal van wereldlijke personen, en daarvan vormt de Bourgondische hertog Philips de Goede een treffend voorbeeld. Aan zijn vele maar nooit uitgevoerde kruistochtplannen is indertijd door een leerling van Prof. Huizinga een dissertatie gewijd:

Johanna D. Hintzen, *De kruistochtplannen van Philips den Goede*, litt. diss. Leiden 1918.

Aan de hand van de geschiedenis en het leven van de derde Valois-hertog van Bourgondië beschrijft Hintzen de plannen, die Philips de Goede zijn gehele leven heeft gehad om tot

een kruistocht te komen. Zij laat de verbinding zien die gelegd moet worden tussen die plannen en de kruistochtidee die in het westen heerste. Ook omdat de vader van Philips, Jan zonder Vrees, een — zij het deerlijk mislukte — kruistocht in 1396 ondernomen had (Nicopolis), was er voor Philips een stimulans om een kruistocht te organiseren. Dat juist Bourgondië kruistochten op touw zette, komt vooral door het feit dat omstreeks 1400 de leiding inzake het kruistochtideaal langzaam ging toevallen aan deze 'staat'. De Franse koning was door de oorlog met Engeland onmachtig iets te ondernemen, en zo kreeg Bourgondië de leiding, hierin gesteund door het langzaam weer krachtiger wordende pausdom, dat zich herstelde van de Avignonse ballingschap en het schisma.

De gehele dissertatie beschrijft de kruistochtplannen en vooral ook het mislukken daarvan door de steeds weer opkomende moeilijkheden in het westen.

Zowel Hintzen als Dogaer (zie onder) vermelden de boeken die Philips bezat over het oosten en de kruistochten in het algemeen.

Pas aan het einde van Philips' regering schijnt er schot in de zaak te komen, doch het overlijden van de paus en een zware ziekte van Philips verhinderen ook dan (1464/65) de geplande expeditie. De hertog draagt de regering van zijn landen in hetzelfde jaar (1465) nog grotendeels over aan zijn zoon Karel de Stoute. Philips, kinds geworden, leeft nog twee jaar en sterft in 1467. "Karel had alleen maar aandacht voor het gevaar, dat van Fransche zijde dreigde; over een kruistocht werd niet meer gesproken" (Hintzen).

Naar aanleiding van een handschriften-tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel in 1967 over het boekenbezit van Philips de Goede, wijdde één van de samenstellers daarvan een artikel speciaal aan de kruistocht-literatuur in die verzameling:

G. Dogaer, *Handschriften over de kruistochten in de Librije der Hertogen van Bourgondië*, Spiegel Historiae 2, 1967, 457-465.

Dit artikel is een literatuuroverzicht in historische volgorde van de boeken uit de librije der Bourgondische hertogen. Dogaer stelt dat de leden van het Franse koningshuis Valois, waarvan de Bourgondische hertogen rechtstreeks afstamden, een grote liefde hadden voor het verzamelen van fraaie, kunstzinnige boeken. Philips de Goede liet na zijn dood in 1467 aan zijn zoon Karel de Stoute een voor die tijd bijzonder grote bibliotheek na; deze bevatte ongeveer negenhonderd manuscripten. Onder de rubriek 'Oultremer, Médecine et Astrologie' waren in 1467 de werken geplaatst over de kruistochten en wat daarmee samenhang. De belangstelling van de hertogen van Bourgondië ten aanzien van de kruistochten, kan, volgens Dogaer, onder meer verklaard worden uit het feit dat Jan zonder Vrees, de vader van Philips de Goede, zelf ter kruistocht was getrokken, een tocht die overigens uitliep op de smadelijke nederlaag bij Nicopolis in 1396. Philips de Goede heeft altijd het voorbeeld van zijn vader willen volgen, maar is door de moeilijkheden in het westen zelf nooit in staat geweest zijn kruistocht-ideaal te volvoeren. Waarschijnlijk om zich te oriënteren en voor te bereiden op zo'n expeditie verzamelde de grote hertog in de loop van zijn regering over dit onderwerp boeken.

De oudste erfde hij van zijn vader: 'Epistre lamentable' (1397), 'Fleur des histoires d'Orient' (1401), 'Godefroid de Bouillon', Histoire de la conquête de Constantinople' (ca 1400) van Villehardouin. Over de periode 1402-1420 vermeldt Dogaer geen titels. Na 1420, als de politieke moeilijkheden voor het oog wat minder zijn, denkt Philips, die inmiddels zijn in 1419 vermoorde vader is opgevolgd, weer aan het kruistocht-ideaal: in 1421 en 1432 zendt hij twee gezantschappen naar het oosten. De rapporten hierover zijn te vinden in 'Rapport' (1423) en 'Le voyage d'oultremer' (1434).

Na de vrede van Atrecht in 1435 krijgt de hertog meer gelegenheid zich aan het organiseren van een kruistocht te wijden. Uit deze periode stamt de 'Mappemonde spirituelle' van Jean Germain (1449). Tijdens het Bergense kapittel van de Orde van het Gulden Vlies pleit Philips voor een kruistocht (1451). Uit 1452 stamt het boek 'Liber de virtutibus', eveneens van Germain, "waarin deze zijn hertog prijst voor al de pogingen die hij reeds voor de kruisvaarten heeft ondernomen" (Dogaer).

In 1453 valt Constantinopel. In 1454 legt Philips op een banket te Rijssel de beroemde kruisvaardersgelofte af die bekend staat als de 'Voeu du faisan' en gaat hij een tocht voorbereiden. Uit deze periode stamt onder meer een bewerking van het 'Directorium ad Philippum regem — advis directif pour faire le voyage d'outremer' gericht tot koning Philips VI van Frankrijk, en de 'Chronique abrégée de Jérusalem' (1460). In 1463 nog verschijnt er een geschrift dat een kruistochtpreek bevat: 'Epistre à la maison de Bourgogne'. De inventaris van 1467 vermeldt nog vele andere titels, die jammer genoeg niet meer aanwezig zijn.

Dogaer besluit zijn historische literatuuropgave met de opmerking: "De rijk verluchte handschriften uit de Bourgondische librije, waarin het Turks gevaar met afkeer wordt beschreven, zijn tenslotte haast de enige getuigen van reeds lang vergeten kruisvaart-projecten, die wegens een voortdurende ongunstige politieke constellatie nooit tot een goed einde werden gebracht."

E. HANDELSBETREKKINGEN BINNEN EUROPA.

Na deze verkenningen buiten Europa keren we terug naar ons werelddeel om ons te gaan bezighouden met de handel over middellange afstand, en wel om te beginnen die van de Duitse Hanse. Het standaardwerk daarover is tegenwoordig

Ph. Dollinger, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*, Paris 1964 (vertaald onder andere in het Nederlands en het Duits).

Speciaal over Nederland raadplege men

W. Jappe Alberts, *De Nederlandse Hanzesteden*, Bussum 1969 (Fibulareeks).

Een beknopt artikel dat ons enig inzicht geeft in de organisatie van dit koopliedenverbond dat zich ontwikkelde tot een stedenverbond, is het volgende:

Ahasver von Brandt, *Die Hanse als mittelalterliche Wirtschaftsorganisation*, in *Die Deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West*, Köln-Opladen 1963, 9-37.

Oorspronkelijk stond de term 'Hanse' voor een coöperatie van kooplieden en voor het recht van die coöperatie. Deze kooplieden trokken in karavanen van stad tot stad. Door de groei van de steden werd de behoefte aan handel groter en daarom gingen de kooplieden in de belangrijkste steden handelshuizen vestigen. Bovendien stichtte men filialen in nieuwe steden, waar het bevolkingsoverschot een woonplaats kon vinden. Deze kolonisatie richtte zich vooral op de Oostzee en wel in verschillende etappes:

- A) 1159, stichting van de stad Lübeck, belangrijk voor de handel met de Slaven;
- B) als tussenstation voor de handel op Novgorod vestigde men zich op het eiland Gotland, dat tegen 1200 het centrum van de Hanse werd;
- C) er ontstonden vestigingen aan de Oostzee in oude Deense handelscentra en in nieuwe steden zoals Riga, Reval en Dorpat, omstreeks 1260;

Eekhoortjesjacht door Russische jagers (met lange vlechten en baarden) om ze te leveren aan de kooplieden van de Hanze (rechts). Fragment van het gestoelte van de Novgorodvaarders in de Nicolaikerk te Stralsund, eind 14e eeuw.

- D) tenslotte ontstonden tussen 1270 en 1290 vestigingen in Pommeren, Mecklenburg en Pruisen.

De belangrijkste Hanse-kantoren zijn dan in Keulen, Münster, Erfurt, Braunschweig en Hamburg en in Lübeck, Danzig, Wisby op Gotland en Reval. Belangrijke privileges bezat de Hanse in Brugge, Londen en Novgorod. Door het intensieve verkeer ging er van de Hanse invloed uit op het Oostzeegebied, onder meer met betrekking tot religie, stadsstructuur met koopmanspatriciaat aan het hoofd, en scheepsbouw (koggeschepen). In de genoemde steden kreeg de Hanse zo'n invloed, dat deze zich helemaal voor de handel gingen inzetten. In de 14e eeuw werd Gotland overbodig door de grootte van de schepen. Lübeck werd het nieuwe centrum van de Hanse, die dan gedefinieerd kan worden als een belangengemeenschap van hoofdzakelijk Nederduitse steden met als doel: bescherming van de gemeenschappelijke privileges in de steden, en van handel, verkeer en produkten van hun burgers. De steden vormden geen statenbond of bondsstaat of halve staat maar een los verbond, dat ad hoc vergaderde en niet-bindende besluiten nam. De belangen waren dan ook niet voor allen gelijk. Toch bleef de samenwerking tot na de 15e eeuw bestaan en wel

- a) door het stadsrecht, dat hen verbond tegenover het platteland;
- b) door hun sociale stratificatie, waarbij het koopmanspatriciaat van de verschillende steden zich onderling verbonden voelde;
- c) door hun gezamenlijk verzet in de 15e eeuw tegen de dynastieke politiek van de Noordduitse vorsten.

Maar na de 15e eeuw vond de Hanse als vervoersorganisatie geen empuoi meer, omdat de producenten zelf gingen vervoeren. De protectie van de Hanse-steden kon velen toen niet meer redden.

Door dezelfde schrijver werd eerder in een klein boekje aandacht gevraagd voor de Scandinavische en Noordduitse politiek van de Hanse-steden:

Ahasver von Brandt, *Die Hanse und die nordischen Mächte im Mittelalter*, Köln-Opladen 1962.

De Hanse, zo betoogt de auteur, bestond uit vele stedengroepen met verschillende structuren, die bijeengehouden werden door handelsbelangen. De coalitie der Scandinavische machten moeten we volgens hem ook niet zozeer zien als een anti-Hanse-verbond, maar als een zich aaneen sluiten op grond van dezelfde belangen.

In de 13e en 14e eeuw, tijd van opkomst en bloei van de Hanse, is de territoriale macht nog niet zodanig gegroeid, dat zij geen andere belangensferen binnen haar nog vaag begrensde gebied toelaat. De tegenstellingen tussen met name de Scandinavische machten en de Hanse zijn in de latere historiografie te zeer overdreven, waarbij uit het oog verloren werden de betrekkingen die er met deze 'nordische' landen door de Hanse aangegaan werden en vooral de officieuze kontakten die er bestonden. De machtssferen overlaptten elkaar goeddeels; maar alleen op het punt van de handelsbetrekkingen spitsten de tegenstellingen zich toe.

Niet echter in het noorden lag de tegenstand op grote schaal tegen de Hanse. De Noordduitse vorstendommen, in hun hang naar constitutionele en economische vrijheid, probeerden een spaak in het wiel te steken.

Van een structuur van de Hanse in volkenrechtelijke, staatsrechtelijke of politieke zin, is

er nooit sprake geweest. De macht van de Hanse lag hoofdzakelijk op het handelsvlak en was slechts daar politiek te noemen waar handelsbelangen dit eisten. In gevallen van conflict handelde de Hanse dan ook niet als een geheel, hetgeen volgens Von Brandt helemaal niet binnen haar mogelijkheden lag, maar traden de steden, alleen of in groepen, zonder enige bondsafsprak in het perk.

De rol van de Hanse als middelaar tussen Oost- en West-Europa zou het beste kunnen worden toegelicht aan het voorbeeld van Lübeck, dat het middelpunt van het Hanse-verbond vormde. Toch mag de omvang van de Lübeckse handel niet worden overschat en was er van transito-vervoer via Lübeck al helemaal geen sprake, als men de auteur van het volgende artikel mag geloven:

M.P. Lesnikov, *Lübeck als Handelsplatz für Osteuropawaren im 14.Jahrhundert*, in *Hansische Studien*, Heinrich Sproemberg zum 70.Geburtstag, Berlin 1961, 273-292.

Aan de hand van economische gegevens wil Lesnikov een beeld geven van de omvang van de Lübeckse handel in de 14e eeuw. Slechts twee bronnen staan hem daarbij ten dienste en wel: Das Handlungsbuch von Hermann und Johann Wittenborg, ed. C. Mollwo, Leipzig 1901; en Hildebrand Veckinghusen, Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15.Jahrhundert, ed. W. Stieda, Leipzig 1921.

Uit deze bronnen blijkt dat de handel van Lübeck zich voornamelijk concentreerde op Lijfland en Novgorod, vanwaar pelswerk, vooral eekhoorn- en wezelvellen, en was werden gehaald in ruil voor zilver in staven en munten. Zo hebben in de jaren 1354-1358 vrij veel transacties plaatsgevonden, waarbij het meestal gezamenlijke ondernemingen betrof: van een partij was of pelswerk die in Lübeck werd verkocht, kreeg elke ondernemer de opbrengst overeenkomstig het deel dat hij had gefinancierd.

Al is men geneigd aan te nemen dat de handel van Lübeck in die tijd vrij omvangrijk was, toch mag dit volgens Lesnikov niet worden overschat. Zo bleek de winst tamelijk gering en werd er veel gebruik gemaakt van krediet. Bovendien speelde Lübeck als schakel tussen Lijfland en Vlaanderen een niet noemenswaardige rol: slechts een enkele maal gebeurde het dat een koopman uit Lübeck handelswaar exporteerde naar Vlaanderen, doch deze waar had hij dan eerst in Lübeck zelf gekocht. Ook werd er nooit Vlaams laken naar het oosten gezonden in ruil voor pelswerk en was, hoewel dit laken in Lübeck ruimschoots lag opgeslagen.

Lesnikov komt dan ook tot de conclusie dat, ondanks de vrij grote handelsactiviteit, de omvang van de handel tegenvalt, zodat de rol die Lübeck in de 14e eeuw heeft gespeeld, niet overschat moet worden.

Inmiddels heeft Lesnikov zelf een nieuwe uitgave verzorgd van de koopmansboeken van Hildebrand Veckinchusen, die op het moment dat wij dit schrijven, ter perse is:

Die Handelsbücher des hansischen Kaufmanns Hildebrand Veckinchusen, ed. M.P. Lesnikov, *Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte* 21, Berlin 1971.

Sinds het einde van de 15e eeuw ging het met de Hanse bergafwaarts ten gevolge van de zich veranderende economische constellatie van heel Europa. Tot één van haar grootste concurrenten ontwikkelde zich het bankiershuis van de Fuggers te Augsburg en Neurenberg, waarover het volgende boek handelt:

G. von Pölnitz, *Fugger und Hanse*, Ein hundertjähriges Ringen um Ostsee und Nordsee, Tübingen 1953; Kap.I, 1-24, Der Eintritt der Fugger in den hansischen Raum (1476-1512).

De bankiersfirma der Fuggers werd geleid door Jakob Fugger, bijgestaan door zijn zes oudere broers, uit wie zich verschillende takken hebben gevormd. In de 14e eeuw had hun stamvader zich als wever in Augsburg gevestigd, waar zijn nazaten zich al spoedig ontwikkelden tot bankiers. De grote bloeiperiode van deze firma viel in de 15e en 16e eeuw; tegen het einde van de 16e eeuw taanden haar macht en aanzien door grote verliezen.

Dit werk van Von Pölnitz behandelt de Fuggers van 1476 tot 1600. Deze periode wordt in vijf tijdvakken verdeeld, waarvan het hier behandelde het eerste is: 1476-1512.

In 1476 begon de uitbreiding van de firma Fugger, uitgaande van een nieuwe vestiging in Neurenberg, waar haar eerste Europese transactie plaats vond, mogelijk gemaakt door Marcus Fugger, één van de zes broers van Jakob, die een pauselijk hoogwaardigheidsbekleeder was. Deze uitbreiding

ging vooral oostwaarts, waar de Fuggers koper- en zilvermijnen kregen en waar de Hongaarse en Poolse koningen hen beschermden. Hiermee gepaard ging een steeds sterker streven om de beschikking te krijgen over een Oostzeehaven, om van de Hanse onafhankelijk te zijn voor het oost-west-vervoer.

Omstreeks 1496 had Fugger al een kontaktfirma in Lübeck en begin 16e eeuw had hij goede relaties met het gebied van de Duitse Orde. De wijze van uitbreiding was steeds dezelfde en geschiedde door middel van persoonlijke leningen en transacties voor de curie in Rome; vervolgens werd een plaatselijke firma als kontaktfirma ingeschakeld, waarna dan enige tijd later een handelsverdrag tot stand kwam. Fugger streefde ernaar om vooral vestigingen in Danzig en Stettin te krijgen, en daarin had hij wel enig succes, gezien het feit dat omstreeks 1505 in Lübeck, Antwerpen en Danzig belangrijke Fugger-filialen bestonden en in 1506 in Stettin een vestiging tot stand kwam. Brugge, het bolwerk van de Hanse, werd bewust buiten spel gelaten omdat de koopman er te sterk werd gereguleerd.

Een botsing tussen Fugger en Hanse kon niet uitblijven; als oorzaak hiervan kan genoemd worden het feit dat Fugger zich in de Oostzeegebieden nestelde en de rivaliteit tussen Lübeck en Danzig uitbuitte. De directe aanleiding tot deze botsing was de Deense kwestie: Fugger steunde Denemarken tegen Lübeck.

In 1511 versloeg Lübeck Pommeren en nam een vloot in beslag bij Hela, waaronder schepen van Fugger. Bemiddelingspogingen van Danzig mislukten. Fugger eiste nu

*Oosterlingenhuis Brugge.
(Uit foto-archief Spieghel Historiae)*

schadeloosstelling, of teruggave van de goederen. Het probleem was: mocht Lübeck doorvechten vanwege de concurrentie en vanwege de vriendschap tussen Denemarken, Fugger en Polen, of was Lübeck verplicht om Fugger door de Sont te laten varen?

Fugger gebruikte diplomatieke middelen en zette zijn betrekkingen met de curie, zijn kredietverbinding met de keizer en de technische organisatie van zijn handel en zijn banken mijnwezen in. Lübeck beschuldigde Fugger ervan, monopolisme na te streven en kleine handelaren te schaden. Vanwege zijn kredieten beschermde de keizer Fugger en verklaarde dat deze alleen met eigen geld handelde en niet monopolistisch was.

Lübeck had in zoverre succes, dat het wantrouwen tegen Fugger was gewekt en dat haar eigen gewelddaad bij Hela was vergeten. Verder stookte ze tussen Augsburg-Neurenberg en Danzig en verspreidde het gerucht dat Fugger de Zweedse koperhandel in handen wilde krijgen, wat veel onrust veroorzaakte. Fugger zag in dat hij bij een Rijksdagproces in een ongunstige positie zou verkeren (Lübeck had een zetel in de Rijksdag en men benijdde de Fuggers) en besloot tot een tactische terugtocht in 1512, maar werd daarmee wel de verbitterde tegenstander van Lübeck.

Een handelsgebied waarmee Lübeck relaties onderhield via de Stalhof in Londen en anderszins, maar dat vanouds ook zijn eigen kooplieden had, die vooral wol exporteerden, was Engeland. Een blik in het dagelijks leven van een Engelse wolhandelaar uit de 15e eeuw wordt ons gegund door

Eileen Power, *Mediaeval People*, Pelican Book (A 19), 1937 and reprints (first published 1924); chapter V, 123-157, Thomas Betson, a Merchant of the Staple in the fifteenth century.

De belangrijkste handelaren in het Engeland van de late middeleeuwen waren de wolhandelaars van de stapelmarkt (de plaats op het continent waarheen op grond van een koninklijk privilege de Engelse wol moest worden samengebracht om van daaruit te worden verkocht). Zij namen de voornaamste plaats in in het economische systeem van die dagen en zelfs de koning was in hoge mate van hen afhankelijk, met name wat betreft de inkomsten uit de diverse belastingen.

De Engelse regering stelde de plaats van de stapelmarkt vast, afhankelijk van politieke omstandigheden, waardoor deze nogal kon variëren; na de verovering van Calais (1347) tijdens de 100-jarige oorlog tussen Engeland en Frankrijk lag hij echter meestal in Calais. Voor alle betrokken partijen was deze centralisatie voordelig. Gedurende de hele middeleeuwen bloeide de wolhandel, maar wel deed zich in de 15e eeuw de concurrentie gevoelen van de Merchant Adventurers, die niet de ruwe wol maar het daarvan vervaardigde laken uit Engeland exporteerden en dit laatste dus niet in Vlaanderen lieten vervaardigen. Op den duur is dit systeem fnuikend geweest voor de Vlaamse lakenindustrie.

Het leven van een handelaar van de stapelmarkt is vrij eenvoudig te reconstrueren aan de hand van nagelaten brieven. Op één van hen, Thomas Betson, gaat Eileen Power wat nader in. Ze noemt hem 'one of the most delightful people revealed to us in any of the fifteenth century letters'. Eerst wordt ingegaan op de liefdesrelatie die de koopman aanknoopt met de dan dertienjarige dochter van zijn compagnon (niets ongebruikelijks in die tijd), met wie hij na twee jaar trouwt en die hem in de zeven jaren van hun huwelijk (hij sterft in 1486) vijf kinderen schenkt.

Zakelijk verloopt zijn leven aldus, samengevat door Eileen Power: "Thus was passed the

life of a Merchant of the Staple: in riding to the Cotswold farms for wool; in business at the counting-houses in Mark's Lane; in sailing from London to Calais and from Calais to London again; in dealing with merchant strangers at the mart in Calais, or riding to the marts of Flanders in fair time. The great company sheltered him, arranged his lodging, kept a sharp eye on the quality of his wool, made rules for his buying and selling, and saw that he had justice in its courts".

Naast Engelse wol en Vlaams laken vormde Franse wijn een belangrijk exportprodukt. Daarover handelt het volgende artikel:

Yves Renouard, *Le grand commerce du vin au Moyen Age*, Revue Historique de Bordeaux et du Département de la Gironde, 1952, 5-18, opgenomen in *Etudes d'Histoire Médiévale I*, Paris 1968, 235-248.

Hoewel het in de subtropische landen rondom de Middellandse Zee makkelijker is om wijn te verbouwen dan in het noorden, is de wijnbouw in het grootste deel van deze warme streken na de Arabische verovering verdwenen, omdat Mohammed het genot van wijn had verboden. In de Christelijke landen van het noorden en westen echter, en vooral in Frankrijk, werd de wijnbouw door de monniken bevorderd omdat wijn onmisbaar was bij de eucharistie in de eredienst. Daarnaast steeg het wijnverbruik doordat men behoefte had aan een tonicum tegen het vochtige klimaat en doordat het een modedrank werd.

De wijnhandel was van de 4e tot de 10e eeuw zeer gering door slechte handelsverbindingen. In de 10e eeuw begon de wijnhandel van Frankrijk met het noorden en westen op gang te komen, die ten eerste werd gestimuleerd door het huwelijk van de Engelse koning Henri II Plantagenet met Elianora van Aquitanië in 1154 en de opbouw van een groot Engels rijk aan beide zijden van het Kanaal. Ook toen een groot deel van deze gebieden door de Franse koning in de 13e eeuw was herwonnen, bleef het mondingsgebied van de Garonne met Bordeaux toch in Engelse handen, wat het tot 1451 zou blijven. De grote wijnstroom van Bordeaux naar Engeland bleef dus bestaan, terwijl daarnaast van Franse kant La Rochelle als wijnhaven ging fungeren. De Bordeauxwijnen bereikten ook de Nederlanden en de Hansesteden langs de Oostzee.

De ontwikkeling van Parijs als Franse hoofdstad bevorderde de aanvoer van wijn naar dit centrum langs de rivieren vanuit de Côtes de Nuits en de Côtes de Beaune (Noord-Bourgondië). Net als de Bordeauxwijnen naar Engeland werden ook de Bourgogne-wijnen naar Parijs bij voorkeur te water vervoerd. Ook gingen ze naar het Pauselijke hof in Avignon en na de Ballingschap naar Rome. Toen de Bourgondische hertogen landsheer van verschillende Nederlandse gewesten werden en dikwijls in het noorden resideerden, kwam ook daarheen export van Bourgogne-wijnen op gang, al haalde deze niet de omvang van de Bordeaux-wijnen-export. Deze laatste bedroeg in de late middeleeuwen 50.000 tonnen per jaar ofwel 450.000 hectoliter, dat is meer dan de helft van de huidige jaaropbrengst van alle Franse wijnen samen. Door voortdurende ontwikkeling van de kweek en door betere gistingsmethoden ontstonden in deze beide gebieden de mooiste wijnen van de wereld.

De wijn werd in de middeleeuwen niet als luxe beschouwd en trouwens niet gerijpt maar jong gedronken, in het jaar van de oogst of het jaar daarna. Wijn ouder dan achttien maanden werd als 'passé' beschouwd en voor een habbekrats van de hand gedaan.

Tot in de 16e eeuw bleef de wijn als tonicum bij uitstek een voorname plaats behouden. Toen echter de bierexport in de 15e en 16e eeuw een grote vlucht ging nemen en

bovendien alcoholica zoals rum en cognac en andere genotmiddelen zoals koffie en thee hun intrede deden, ging het wijnverbruik achteruit. Toen pas kwamen de speciale wijnen, behandeld volgens procédés om ze lang te kunnen bewaren, en ging men de oude belegen wijnen waarderen. Toen pas werd de wijn een luxe en in het geheel van de wereldhandel een klein – maar fijn – artikel.

Naast de export van Franse wijnen was er de handel in Rijn- en Moezelwijn, waarop Renouard slechts zijdelings wijst maar waarover een uitvoeriger artikel is verschenen van

R. van Uytven, *Die Bedeutung des Kölner Weinmarktes im 15. Jahrhundert*. Ein Beitrag zu dem Problem der Erzeugung und des Konsums von Rhein- und Moselwein in Nordwesteuropa, *Rheinische Vierteljahrsblätter* 30, 1965, 234-252.

Van Uytven constateert, dat tot op heden geen echte economische studie bestaat over de wijnbouw in de gebieden rond de Rijn. Wel zijn er enkele grote en kleinere werken, maar één goed opgezet werk over dit thema bestaat nog niet. Schrijver wil met zijn bijdrage slechts de lacune enigszins opvullen. Allereerst schetst hij de mogelijkheden, welke de Rijn en de Moezel voor het wijntransport boden, waarna de belangrijke plaats die Keulen in de wijnhandel innam, onder de loupe wordt genomen. Keulen beheerste het gehele wijngedebiet rond de Rijn en de Moezel; de stad was het centrum van de wijnhandel en tevens de stapel van alle goederen die uit het zuiden en het noorden werden aangevoerd. Tevens was er in Keulen een tol, zodat de monopoliepositie van deze stad verzekerd was. Vervolgens worden de opbrengsten en de export van de wijn besproken. Vooral naar de Lage Landen was de wijnexport zeer groot. Door middel van een speciale belasting op de wijnhandel konden de meeste stadsuitgaven bestreden worden; geen wonder overigens, want meer dan 75 % van alle handel speelde zich af rond de wijn!

Daarna beschrijft de auteur de langzame achteruitgang van Keulen als stapel in het algemeen en voor wijn in het bijzonder. Deze neergang speelt zich af aan het einde van de 15e eeuw en het begin van de 16e eeuw. Vele moeilijkheden belemmeren de handel en ofschoon een opleving rond 1530-1550 de wijnhandel nieuwe impulsen geeft, heeft Keulen als algemene stapel toch voorgoed de concurrentiestrijd met Antwerpen verloren. Overigens constateert Van Uytven in geheel Europa een achteruitgang en zelfs stagnatie in de wijnhandel, waarvan hij onder meer als oorzaken ziet de afname van de bevolking (agrarische depressies, epidemieën), achteruitgang in maatschappelijke welstand, economische depressies en de toename van het verbruik van bier ten gevolge van de nieuwe produktiewijze met hop in plaats van de vroegere gruit, waardoor het bier beter houdbaar en daardoor meer geschikt wordt voor export.

F. INTELLECTUELE EN KETTERSE KONTAKTEN.

Met dit laatste thema betreden we een heel nieuw terrein, dat we gemakshalve hebben verdeeld in twee onderwerpen:

- a) de Boheemse reformatie en haar eventuele invloed op de Moderne Devotie in Nederland, en
- b) het najagen van het Duizendjarig Vredesrijk, hetgeen allerlei ketterse vormen kon aannemen, die zich door heel Europa verspreidden. Voor dit laatste onderwerp hebben we ons beperkt tot enkele hoofdstukken uit Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, London 1957 of in pocket-editie met herziene literatuuropgave en andere nummering van de hoofdstukken, London 1970.

Voor het eerste onderwerp was ons belangrijkste werk:

Eduard Winter, *Frühhumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert*, Berlin 1964.

De schrijver ziet de nieuwe stromingen van het vroege Humanisme en de Boheemse kerkhervorming van de 14e en 15e eeuw, die hij van buitengewone betekenis acht voor de verdere ontwikkeling van het Europese denken, als kenmerken en exponenten van de opkomende Burgerij, die zich daarmee afzet tegen het Feodalisme van de oude kerk. Feodalisme en Burgerij fungeren in de late middeleeuwen als these en antithese in de zin van de Marxistische geschiedopvatting.

Men kan zich licht indenken dat een dergelijke visie op het verleden, waarbij ernaar wordt gestreefd om het hele complexe gebeuren in één dialectisch systeem te vangen, kan leiden tot doctrinaire uitspraken en conflicten met niet-Marxistische historici. Aan de andere kant heeft deze in de DDR werkende auteur zoveel zorgvuldig bronnenonderzoek verricht, dat wij zijn resultaten niet naast ons neer kunnen leggen.

Van het streven naar een nieuwe geest in de wereldkerk vormde de universiteit van Praag (gesticht in 1348) één der brandpunten. Niet alleen de theologie maar ook de andere wetenschappen bloeiden daar en straalden hun invloed naar de andere kant van de bergen uit. Nauwe relaties bestonden met Krakau en Padua, met Heidelberg en Wenen. Nieuwe gedachten over geloof en kerk werden ontwikkeld en er werd gefulmineerd tegen de vele misstanden in dit zo gedegenereerde en in zichzelf verdeelde instituut. Pamfletten als 'De squaloribus curiae Romanae' (Over de onreinheden van het hof te Rome) en 'Speculum aureum' (Gouden spiegel) liegen er niet om. Vooral de simonie, de verkoop van kerkelijke ambten, moest het ontgelden. Voorts steunde de Praagse universiteit de conciliaire beweging, volgens welke het oppergezag in de kerk niet aan de paus maar aan een algemeen concilie toekomt.

De invloed op Geert Grote, de grondlegger van de Moderne Devotie, door Boheemse theologen zoals Konrad Waldhauser en diens leerling Jan Militsj van Kremsier, is onmiskenbaar: in 1372 stichtte Militsj in Praag zijn Nieuw Jeruzalem, een gemeenschap van mannen en van vrouwen die door eigen arbeid in hun onderhoud voorzagen en in groepsverband leefden (mannen en vrouwen apart) zonder door een kloosterregel te zijn gebonden. In 1374 stichtte Geert Grote in het Meester Geertshuis te Deventer de eerste gemeenschap van Zusters des Gemenen Levens, in 1376 gevolgd door Florens Radewijns met het eerste Broederhuis. Dat Florens Radewijns in Praag had gestudeerd, was bekend. Winter vermeldt bovendien dat Geert Grote daar heeft vertoefd, en wel omstreeks 1360. Waldhauser en Militsj waren met anderen de wegbereiders voor magister Johannes Hus, wiens optreden op het Concilie van Konstanz, gevolgd door zijn dood op de brandstapel in 1415 bekend is. Na zijn dood en die van zijn collega Hieronymus van Praag in 1416, eveneens op de brandstapel, begon de onrust in Bohemen pas goed, die pas na 1430 door inwilliging van de voornaamste eisen op liturgisch gebied kon worden bedwongen.

Al met al blijven de stromingen in Bohemen van de 14e en 15e eeuw tot de belangrijkste aanzetten voor de Reformatie van de 16e eeuw behoren. Door de kontakten van Praag en omliggend gebied met de rest van Europa werd voorkomen, dat dit nieuwe licht op het gebied van de theologie en ook van de andere wetenschappen onder de korenmaat verdween. De invloed daarvan laat zich nog tot op heden gevoelen.

Gezicht op Praag (1943)

P. Krug, *Geert Grote en de Boheemse Reformatie*, Spiegel Historiae 3, 1968, 36-39.

Krug stelt de vraag of de 'Devotio Moderna' inderdaad een exclusief Nederlands fenomeen was – Huizinga en Jappe Alberts zijn daarvan overtuigd – ofwel dat deze beweging een onderdeel was van een grotere kerkelijke vernieuwingsbeweging in Noord-Europa tot in Bohemen. Hiermee komt dan meteen de vraag op, of Geert Grote werkelijk in Praag is geweest en direct of indirect in of vanuit Praag beïnvloed is door de hervormingsgedachten. Krug haalt dan enkele auteurs over dit probleem aan en constateert met name aan de hand van het werk van Eduard Winter, *Frühhumanismus*, dat er sterke overeenkomsten te vinden zijn tussen de ideeën van Praags-Boheemse hervormers zoals Waldhauser (1325-1369) en Militsj (1325-1374) en de uit het westen afkomstige Geert Grote, die deze hervormers tijdens zijn verblijf in Praag (misschien rond 1360) zeker heeft gekend. Vooral de volgende punten komen overeen: de strijd tegen de simonie, het gebruik van de volkstaal in de kerk, het zoeken naar een gezuiverd, verinnerlijkt Christendom in een hechte gemeenschap van gelovigen, die bijeen leven zonder zich door een kloostergelofte te binden.

Naast Winter laat, volgens Krug, ook Prof. J. van Ginneken (*Geert Grote's levensbeeld naar de oudste gegevens bewerkt*, 1942), zien dat er sterke contacten met Praag waren en dat Geert Grote bepaalde leerstellige ideeën heeft ontleend aan een preek van de rector van de Praagse universiteit, wat zou wijzen op een verblijf van de 'Moderne Devoot' te Praag.

Krug geeft dus enkele meningen weer over het bovenstaande probleem en geeft niet direct zelf een antwoord, ofschoon hij meer geporteerd is voor de opvatting van Winter en Van Ginneken dan die van Huizinga en Jappe Alberts. " . . . Alle genoemde overeenkomsten tussen de Boheemse vernieuwingsbeweging en de Moderne Devotie kunnen mijns inziens moeilijk toevallig te noemen zijn. Een verder onderzoek van deze boeiende materie lijkt mij nuttig en nodig" (Krug).

R.R. Post, *The Modern Devotion*, confrontation with Reformation and Humanism, Leiden 1968; 223-232, Did the Modern Devotion originate in Prague?

Hebben de Nederlandse Moderne Devoten hun ideeën opgedaan in Praag? Begon de Moderne Devotie der Lage Landen in deze stad?

De beantwoording van deze vragen, stelt Post, is vrij moeilijk. In de jaren 1360-1400 en later zijn er zeker Nederlandse studenten in Praag geweest die later leden van de Moderne Devotie zijn geworden, onder andere Florens Radewijns (ca 1378). Maar toen deze studenten weer in de Nederlanden terugkeerden, bloeide hier reeds de Moderne Devotie, zodat zij deze geestelijke stroming meer versterkt dan overgebracht kunnen hebben. Post staat nogal sceptisch tegenover E. Winter en zijn opvattingen, zoals die zijn neergelegd in diens boek 'Frühhumanismus'. Enige overeenkomsten tussen Praag en de Lage Landen ontkent Post niet, maar er moeten volgens hem wel enkele punten in het oog worden gehouden als men overeenkomsten wil gaan zien tussen Praag en Deventer, waar de Moderne Devoten hun middelpunt hadden. Post gaat aan de hand van een aantal punten de stelling van Winter bestrijden, dat de Nederlandse Moderne Devoten hun opvattingen en doelstellingen direct uit Praag hadden overgenomen. Hieruit lichten wij een voorbeeld: Eenmaal gesticht, had de Deventer broederschap de Praagse niet meer nodig en kon, ook na de dood van Geert Grote, blijven voortbestaan. Alleen in de periode 1360-1384 zijn er sterkere banden. Er is geen directe invloed van het Praagse klooster Raudnitz en zijn dochtervestigingen (onder andere Wittingau) op Geert Grote (maar dat zegt Winter ook niet). Ook zonder dit reguliere klooster had Geert Grote zijn gemeenschap van Moderne Devoten kunnen stichten. De hervormingsideeën voor de kerk kan Geert Grote ook in de Lage Landen hebben opgedaan. De bisschop van Utrecht, Jan van Arkel (1342-1364), vaardigde zelf synodale decreten voor een innerlijke hervorming uit, en Geert Grote kan deze direct in de Nederlanden hebben overgenomen. De preken van de Praagse hervormers Waldhauser en Militsj waren over geheel Europa verspreid; ook deze hoeft Geert Grote niet direct in Praag te hebben gehoord; aannemelijker is het, dat hij ze in de Nederlanden zelf onder ogen kreeg.

Tenslotte bekritiseert Post nog enkele uitlatingen van Winter over de Nederlandse Devotio Moderna en stelt hij dat de Boheemse Devotio Moderna in haar radicaal-nationale vorm wel zeer verschillend was van de gematigd-individualistische opvattingen in de Lage Landen bij de Moderne Devoten.

Dit mag allemaal waar zijn, toch laat de discussie tussen Post en Winter de indruk na, dat Post met alle geweld de directe invloed van Bohemen op Geert Grote wil ontkennen, maar daarmee alleen aantoont dat deze invloed er niet *behoefde* te zijn, maar niet dat hij er niet *was*. De opmerking van Krug, dat een verder onderzoek van deze materie nuttig en nodig lijkt, blijft gelden.

De Boheemse reformatie bracht na de dood van Johannes Hus en Hieronymus van Praag een nationale volksbeweging op de been, waarbij zich als bijzonder radicale vleugel de groep der Taboriten vormde. Hierover leze men

Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, London 1957, chapter X, 209-236: The Egalitarian Millennium.

A. Marginalia to the English Peasants' Revolt.

Rond het jaar 1380 treedt, onder meer bij de Engelse boerenstand onder leiding van Wat

Tyler, de gedachte op dat een maatschappij zonder rangen en standen niet alleen iets is van een ver verleden, maar ook van de nabije toekomst. Deze gedachte, die reeds lang bestond, kon nu om zich heen grijpen door het gezagsvacuum dat tengevolge van de Zwarte Dood was ontstaan, gepaard gaande met de verwachting dat de wereld op korte termijn zou vergaan.

B. The Taborite Apocalypse.

De kerk in Bohemen was in een dusdanige situatie gekomen, dat alle bezwaren die er tegen de kerk in het algemeen konden worden ingebracht, daar in het bijzonder gerechtvaardigd waren. Zo bezat zij daar bij voorbeeld de helft van het land.

Tegen deze wantoestanden protesteerden al in de 14e eeuw mensen als de Praagse Domkanunniken Matthias van Janov en Jan Militsj van Kremsier. De grote stoot tot revolutie werd echter gegeven door de moord op Hus in 1415. In de jaren na zijn dood werd een nationale reformatie doorgevoerd, die echter in 1419 weer werd stopgezet door koning Wenceslas. De Hussieten-beweging werd daarop radicaler, voornamelijk gesteund door de onderste lagen van de bevolking van Praag (waarvan de meesten op de rand van het bestaansminimum balanceerden) en de boeren, die in een zeer afhankelijke positie verkeerden. Vanaf die tijd vormde zich een aparte conservatievere groep, de Utraquisten, die een eigen ontwikkeling volgde. Zij werden Utraquisten genoemd naar hun eis dat de eucharistie niet alleen door geestelijken maar ook door leken genuttigd zou mogen worden onder de gedaanten van brood en wijn, sub utraque specie (onder beiderlei gedaante).

De radicalen gingen in groepen bij elkaar wonen en trachtten daarbij de vroegchristelijke voorbeelden uit het Nieuwe Testament te imiteren. Hun nederzettingen waren geconcentreerd rond een plaats die zij de berg Tabor noemden. De berg Tabor was de plaats in het Heilige Land waar werd verwacht dat Christus aan het einde der tijden in al zijn majesteit op aarde zou terugkeren. Zij waren fel gekant tegen de kerk van Rome, verwierpen gebeden en missen voor de doden en deden niet aan heiligenverering. Hun ideeën doen denken aan die van de Waldenzen. Omstreeks 1420 raakte de groep in Bohemen geïsoleerd en kreeg ze te maken met een felle vervolging. Predikers traden naar voren die de spoedige komst van het einde der wereld verkondigden: in haar plaats zou er een paradijs komen met een egalitair karakter.

C. Anarcho-Communism in Bohemia.

Aangezien de nieuwe maatschappij klasseloos zou zijn, was het noodzakelijk de rijke landbezitters (doorgaans *niet* de oude feodale heren) en de kooplieden in de steden om te brengen en een wereldrevolutie te ontketen. Begin 1420 werden overal in Bohemen Taboriten-centra gevestigd, veelal bestaande uit arme boeren die met hun vroegere leven hadden gebroken en naar Bohemen waren getrokken om de komst van het Millennium af te wachten. In hun levensonderhoud voorzagen zij door plundering van de omliggende gebieden. Spoedig trad er echter een splitsing in hun gelederen op, waarbij de gematigder elementen, waaronder de legeraanvoerder Jan Zizka, overliepen naar de Utraquisten. Kort daarop werd de radicale beweging vernietigd; de geest van het anarcho-communisme onder het volk was echter nog allerminst gedood.

Andere hoofdstukken van Cohn's boek zijn gewijd aan ketterse bewegingen die zich over grote delen van Europa verspreidden, zoals die der Flagellanten en der Broeders en Zusters van de Vrije Geest: chapter VI, 124-148, An Elite of Self-immolating Redeemers.

A. The genesis of the Flagellant movement.

Het geselen van zichzelf in groepsverband of alleen was tot het begin van de 11e eeuw ongebruikelijk. Sinds die tijd begon het zich echter snel te verbreiden, met name onder kluizenaars en kloosterlingen. Men verwachtte op deze wijze vergeving van zonden te verkrijgen, en ook de *Imitatio Christi* moet een niet te onderschatten mystieke faktor zijn geweest.

Georganiseerde processies vonden pas rond het jaar 1260 plaats. Dit jaar was van grote betekenis in de pseudo-Joachitische traditie, want volgens de volgelingen van Joachim van Fiore († 1202) zou in dat jaar het tweede tijdperk, dat van de Zoon, ten einde gaan en het derde tijdperk, dat van de Geest ofwel het 1000-jarig Vrederijk, een aanvang nemen. Italië leverde voor deze denkbeelden een goede voedingsbodem, aangezien het was ontwricht door hongersnood (1258), pest (1259) en de twisten tussen de Guelfen en de Ghibellijnen. Eén van de stellingen van Cohn's boek is, dat de Pursuit of the Millennium altijd veroorzaakt wordt door geestelijke en lichamelijke nood onder de bevolking van de steden, die in situaties zoals boven geschetst gemakkelijk geneigd is tot het aanhangen van religieuze extravagaties.

In de twee jaren na 1260 stak de flagellanten-beweging de Alpen over, waar ze vervolgens bijna een eeuw sluimerde. Maar het uitbreken van de pest in 1349, de Zwarte Dood, bracht een geweldige opleving met zich mee. Het aantal rondtrekkende flagellantengroepen steeg snel. Ze noemden zich nu ook Broeders van het Kruis, omdat ze op hun kleding een kruis hadden genaaid.

De deelname aan zo'n groep nam 33½ dag in beslag, een dag voor elk jaar dat Christus op aarde had geleefd, gedurende welke tijd men aan een zeer strikte discipline was onderworpen. Zo mocht men zich niet wassen of scheren, wat een aanzienlijk gevaar moet hebben meegebracht voor infectie van de opgelopen wonden. (Of zou het juist een hygiënische beveiliging hebben betekend, doordat men niet in aanraking kwam met eventueel besmet water?) Ook mocht men geen omgang hebben met vrouwen. De groep stond onder leiding van een Meester. Haar 'show' vond meestal plaats op het plein van een stad; hierbij voerde men bepaalde rituelen uit en zong men hymnen.

B. Revolutionary Flagellants.

Spoedig krijgt de beweging een kwaadaardig karakter, waarbij men zich vooral tegen de kerk (als Antichrist) en de Joden (als moordenaars van Christus) gaat richten. Zij verliest dan ook de intelligentsia onder haar leden en de sympathie van de massa, die eerst welwillend tegenover haar stond. Het aantal terreurakties neemt toe. De steden en de Paus gaan zich tegen de beweging keren. Steden verbieden de processies de toegang; de Paus vaardigt in oktober 1349 een bul tegen hen uit. De beweging loopt nu snel achteruit en na 1357 wordt er in het westen niets meer van gehoord.

C. The secret Flagellants of Thuringia.

Omstreeks 1368 was er in Thüringen, een streek die ook in 1349 al uiterst gevoelig voor dergelijke stromingen was gebleken, opnieuw een groep flagellanten actief, onder leiding van Konrad Schmid, die het einde van de wereld in 1369 verwachtte. De uitroeipogingen van de kerk leverden de eerste jaren slechts een matig succes op, want in zware tijden stak de beweging steeds weer de kop op. Nog in 1454 werden er een paar dozijn flagellanten verbrand, maar na 1480 werd er niets meer van hen vernomen.

Chapter VII, 149-168, An Elite of amoral Supermen (1).

A. Earliest traces of the 'Free Spirit'.

De beweging van de 'Vrije Geest' werd gevormd door gnostici, vervuld van hun eigen zaligmaking. Haar gnosis was een quasi-mystiek anarchisme, waarin de enige echte revolutionaire sociale doctrine die er in die tijd bestond, was opgenomen. In de 15e eeuw oefende ze onder meer invloed uit op de Taboriten-beweging in Bohemen. De bronnen voor de kennis van deze stroming zijn de Duitse verhandeling 'Schwester Katrei', een lijst van geloofsartikelen ouder dan de 15e eeuw, en verhalen van haar tegenstanders.

Historisch gezien is deze ketterij een afwijkende vorm van het mysticisme; katholieke mystici bleven binnen de kerk streven naar het doel van kerkvernieuwing, maar de 'Vrije Geest' erkende geen kerkelijk gezag. De kern van deze ketterij was het geloof dat men een zo grote volmaaktheid had bereikt, dat men niet meer vatbaar was voor zonden en het zelfs als zijn plicht kon zien om te doen wat was verboden (antinomisme).

Het begin van deze beweging lag in de 13e eeuw, maar de combinatie van zelfvergoding en antinomisme wordt al eerder gevonden; zo wordt Tanchelm in Brabant in het midden van de 12e eeuw wel als de grondlegger van deze gnosis gezien. Sporen ervan worden in Noord-Frankrijk, de Nederlanden en het Rijnland, vooral Keulen, gevonden. Deze ketters verwierpen de sacramenten, de eucharistie, het huwelijk, Gods verordeningen en de onzichtbare God, daar hun leider God zelf was.

B. The Amaurians.

Amaury van Bène, lector in de theologie en logica aan de universiteit van Parijs, had een mystiek-pantheïstische leer ontwikkeld, die veel aan het Neoplatonisme en het werk 'De divisione naturae' van Johannes Scotus Eriugena ontleende. Hij moest zijn leer echter als ketters herroepen en stierf kort daarop, in 1206 of 1207. Enkele jaren na zijn dood kwam in Parijs een ketterij op waarvan hij de schuld kreeg, en haar aanhangers werden dan ook Amalricanen genoemd. Zij gaven Amaury's pantheïsme een nieuwe inhoud door te stellen dat alle dingen vol zijn van God en dat zij zelf elk afzonderlijk God waren (invloed van Tanchelm). Hun geschiedopvatting leek op die van Joachim van Fiore met drie wereldtijdperken, maar zij meenden bovendien dat ieder tijdperk zijn eigen incarnatie had en dat zijzelf de eerste incarnaties waren van de Heilige Geest.

C. The sociology of the 'Free Spirit'.

Alle ketterijen in deze tijd hadden een vrijwillig armoede-ideaal. Antinomisme en armoede combineerde men tot de opvatting dat alle rijke mensen verdoemd en alle armen zalig werden en dat men een rijke iets mocht afpakken om het aan een arme te geven. Toen in het midden van de 13e eeuw de door de kerk gecontroleerde Bedelorden veel van hun vuur verloren, scheidde in Zuid-Europa een deel van de Franciscanen zich af als 'Spirituales', terwijl in Noord-Europa de ketterij van de 'Vrije Geest' opleefde. Haar aanhangers werden aan het eind van de 13e eeuw ook Begarden genoemd (waarvan later het woord 'beggar', bedelaar, is afgeleid) en vormden een leken-tegenhanger van de Bedelorden. In het begin van de 14e eeuw heetten de Begarden ook Broeders van de Vrije Geest.

Verder kreeg deze leer ook aanhang onder de vrouwen, met name de alleenstaande vrouwen uit de middenstand, waarvan velen zich als Begijnen in onofficiële religieuze gemeenschappen hadden aangesloten. Aangezien zij niet door een orde-regel waren gebonden en beschermd, gleden sommigen van hen af tot de ketterij van de Vrije Geest. Dit bracht kerkelijke veroordelingen mee, onder andere op het Concilie van Vienne in 1311-1312, waaronder ook de rechtgelovige Begijnen hadden te lijden.

Chapter VIII, 169-194, An Elite of amoral Supermen (2).

A. The spread of the movement.

Vanaf de tijd van de Amalricanen is het mogelijk, de verspreiding van de ketterij van de Vrije Geest te volgen: zo werden aanhangers onder meer in 1215 langs de Boven-Rijn aangetroffen, 1240 in Keulen, 1270 in Beieren en Trier en begin 14e eeuw in Noord-Frankrijk, waar de Begijn Marguerite Porete haar 'Mirouer des simples ames' schreef, dat zelfs in Engeland werd gelezen. Na de veroordeling van de leer der Begarden in de bul 'Ad Nostrum' op het Concilie van Vienne ging de beweging illegaal verder, en nog eind 15e eeuw kwam ze langs de Rijn voor.

In 1332 werden haar aanhangers ontdekt in Silezië en verspreidden ze zich naar Bohemen, maar hier moeten ze al eerder zijn voorgekomen. In de tweede helft van de 14e eeuw traden de Broeders van de Vrije Geest en de Flagellanten rondom Konrad Schmid in Midden-Duitsland verbonden op; dit gebied werd één van de gevaarlijkste ketterse bolwerken.

In de 14e eeuw bereikte de beweging de Nederlanden, waar ze vooral in en om Brussel aanhang kreeg en waar de mysticus Ruusbroec haar bestreed. Naar haar leidster Bloemmardine heette ze ook later nog de 'Bloemmardijnse ketterij'. In de 16e eeuw kwam ze nog voor in Thüringen onder de naam 'Bloed-vrienden'. Luther en Calvijn keerden zich fel tegen deze en verwante ketterijen, zoals de beweging van de 'Geestelijke Vrijheid' waartoe de Antwerpenaar Loy Pruystinck behoorde, en de 'Quintisten' rondom de kleermaker Quintin in Rijssel en Parijs. Zelfs waren ze ten tijde van Cromwell nog in Engeland actief, in de gedaante van de Ranters.

B. The way to self-deification.

De leer van de Vrije Geest kende twee belangrijke principes, waarvan het eerste de zelfvergoddelijking was. De Vrije Geest vormde geen kerk, maar een aantal gelijkgezinde groepen. De leer was beïnvloed door het Neoplatonisme en Plotinus' interpretatie van het pantheïsme en hield het volgende in. De ziel blijft in het menselijk lichaam goddelijk, zij is voor eeuwig in God en is zelf God, en na de dood keert ze naar haar goddelijke oorsprong terug. Ook vóór de dood kan zij in dat ene, in God, verzinken, echter alleen bij de Broeders en Zusters van de Vrije Geest. Deze leer leidde ertoe dat haar aanhangers zich als zaligen zagen en als God zelf, of zich zelfs meer dan God achtten. De enige zonde die men kon begaan, was zich niet bewust te zijn van zijn goddelijkheid. De katholieke mystici kenden slechts momenten van eenwording met God; de ketterse mystici voelden zich boven God verheven, meenden te kunnen profeteren en beweerden dat God niets zonder hen zou kunnen doen.

C. The doctrine of mystical anarchism.

Hun tweede principe is de leer van het mystiek anarchisme. De Vrije Geest onderscheidde zich van andere secten door haar totale amoraliteit. Haar ideeën worden duidelijk in uitspraken als: God bewerkt alle dingen in de mens, dus kan de mens niet zondigen; niets is zonde, alleen wat men zich als zodanig voorstelt. Een mens met een geweten kwelt zichzelf, wie vrij van geest is, ontkomt daaraan. Aan de vrije mens staat het geheel vrij te doen wat hem behaagt.

Deze gedachten leidden tot uitspattingen op allerlei gebied zoals kleding, eten, vrouwen; — vrouwen waren geschapen ten dienste van de Broeders. Ook naaktloperij kwam voor, want zij meenden hiermee de toestand van voor de Zondeval te herstellen en een staat van onschuld te bereiken.

Na God te zijn geworden, ging men anderen bekeren; de bekeerlingen moesten een eed van gehoorzaamheid afleggen, waarbij alle eerder gedane geloften vervielen.

De overtuiging van hun onbegrensde superioriteit maakte de Vrije Geest drager van een revolutionaire sociale doctrine. In de 14e eeuw oordeelden sommigen dat de staat van onschuld zoals in het paradijs geen privé-bezit kende, en daarom beschouwden zij alles dan ook als van hen. 'God is vrij en Hij schiep alles in gemeenschap', wat inhield dat alles de Vrije Geest toebehoorde. Bedrog, diefstal en beroving waren toegestaan, een houding die in de 16e en 17e eeuw nog voortduurde; zo luidde een leuze van de Ranters: 'All things which God created are common'.

Een kritische bespreking van het hele boek van Cohn, waarin ook wordt ingegaan op de stokpaarden en eenzijdigheden daarvan, is te vinden in een Review Article van Gordon Leff, *In search of the Millennium*, in *Past and Presence* No 13, april 1958, 89-95.

Over de Begijnen in de Nederlanden, het ontstaan van deze beweging, haar wezen en geestelijke achtergrond, haar hofjes en de moeilijkheden die zij ondervond tengevolge van de veroordeling op het Concilie van Vienne in 1311-1312, handelt een recent werk dat wij echter niet meer in de groep konden bespreken:

O. Nübel, *Mittelalterliche Beginen- und Sozialsiedlungen in den Niederlanden*, Tübingen 1970.

Proeve van een "Einstieg"
bij de exemplarische methode*) (De Vlaamse primitieven)

de exemplarische methode

Even ter inleiding op de eigenlijke inhoud van dit artikeltje het volgende:

Aangenomen wordt, dat men ongeveer weet waar het hier om gaat. De vooral in Duitsland hierover ontstane literatuur vanaf de vijftiger jaren (Tübinger Beschlüsse, 1951, Referaat van Hermann Heimpel "Selbstkritik der Universität") tot nu toe is zo oeverloos, dat er geen beginnen aan is om in kort bestek hier een en ander de revue te laten passeren.

Het in Nederland hierover verschenene is wat de omvang betreft nog maar pover. Geurts kwam in 1964 in de serie "Kleio Didactica" met zijn brochure "De thematische methode in het geschiedenisonderwijs". Hij is zelf de eerste — naar hij mij onlangs verzekerde — die nu verklaart, dat deze uitgave al niet meer 'bij de tijd' is. Ook omdat hij in dit geschrift praktisch geen onderscheid maakte tussen thematisch en exemplarisch onderwijs. Verder heeft eigenlijk alleen "Kleio" vooral in de persoon van Van der Meulen aan het exemplarisch leren aandacht geschonken. En de praktijk van deze methode in Nederland, neergelegd o.m.¹⁾ in de twee deeltjes "Stijgbeugel" van Canters c.s. (Uitgave Van Goor Zonen — Den Haag) is bedoeld als niet meer dan een eerste aanzet.

Om nu kort even te formuleren waar het bij deze methode om gaat — Heimpel vertolkte op bovenbedoeld congres "Universität und Schule" de opvatting, "dass im Einzelnen das Allgemeine enthalten und auffindbar sei: mundus in gutta". Of om met de initiator van het exemplarisch leren, Wagenschein, te spreken: "Das Einzelne, in das man sich hier versenkt, ist nicht Stufe, es ist Spiegel des Ganzen."

Na de lineaire leergang (een grote hoeveelheid treden op de ladder) via de leergang met platformen of terrassen ('Inselbildung') kwam als duidelijke konsekwentie de exemplarische werkwijze zich aandienen.

Niet slechts omdat men 'Mut zur Lücke' vertoonde aangezien stofbeperking geboden was, maar ook omdat men naast de leerstof oog had voor de andere pool, het subjeet, de leerling, die als totaliteit dient te worden aangesproken, zó, dat hij "in staat wordt gesteld op adequate wijze zijn positie te bepalen ten opzichte van de amorfe massa van de actuele eisen van het gecompliceerde dagelijkse leven". (Mommers)

Let men vooral op het laatste motief dan is het duidelijk, dat één aspect van het

*) Oorspronkelijk geschreven voor "Merlijn" — orgaan van de Vereniging van Studenten in de geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, (5-3-'71)

1) De nieuwste geschiedenisboeken voor het vwo/havo treden nog weinig in deze richting. Kalwiek en Wilschut stellen in hun Werkboek I Brugklas ("Geschiedenis in Thema en Taak") hier teleur; het allernieuwste boek van Van der Hoeven en Hollander ("Tijd en Ruimte") doet wel een te waarden poging in deze richting maar is — althans voor de brugklas — veel te moeilijk (men zie het gegevene over Jan van Eijck, pag. 125/129). Beide boeken zijn uitgegeven bij Meulenhoff — Educatief, beide 1970, resp. 11e en 1e druk.

exemplarisch leren hier vooral meesprekt. Om met Wagenschein te spreken: "Das exemplarische Lernen verfährt nicht dogmatisch, sondern heuristisch" . . . ; het "führt nicht zu ungründlichem Scheinwissen, das mit Fleisz und Ausdauer leicht zu gewinnen ist, sondern zum echten Verständnis. Auf dem Wege dahin liegen das lichtende Erlebnis, die klärende Begegnung mit dem Fach" Kennzeichen dieses Bildungsprozesses ist das *ergriffene Ergreifen*. Als todliche Gefahren gelten Langeweile und Stagnation". Vandaar ook dat Wagenschein nadrukkelijk afwijst een soort catalogus of kanon van de exemplarische stof à la de bovenbedoelde deeltjes "Stijgbeugel". Dat betekent naar zijn mening de dood van de exemplarische werkwijze. Zowel de leerling als de leraar moeten hier *zelf op avontuur uitgaan*. Bij imitatie zonder meer van pasklaar gemaakte "Stijgbeugels" ontbreekt de noodzakelijke spanning die zo vruchtbaar is voor de ontdekking van de "Unerschöpflichkeit des Ursprünglichen". (Mommers)

Daar komt nog iets bij.

Van der Meulen heeft in een serie voortreffelijke artikelen in 'Kleio' (Hoe en wat toetsen wij?) aangetoond, dat de 'Doelstellingen van het onderwijs' in het algemeen, zoals die geformuleerd zijn in het bekende "Doelstellingenrapport" van de V.G.N. niet zonder meer voor het geschiedenisonderwijs kunnen worden overgenomen. Behalve de aan te leren algemene vaardigheden, dient men bij de toetsing van het geschiedenisonderwijs te werk te gaan op een *voor de geschiedenis* kenmerkende wijze, n.l. door de leerling te leren denken in de *categorie van de tijd*, zó dat hij leert inzien dat een bepaald tijdstip ook de uiterlijke omstandigheden en de inhoud van een gebeuren, de manier van denken van de op dat ogenblik levende mensen, enz. grotendeels bepaalt; dat hij verband kan leggen met onmiddellijk voorafgaande en volgende als ook met verder verwijderde tijdstippen; onderscheid weet te maken tussen wat gelijk blijft en zich wijzigt en er blijk van kan geven, dat een gegeven volgorde niet kan worden veranderd of omgekeerd.

Derhalve zou men aan een *juiste zelf gevonden* 'Einstieg' als stijgbeugel tot een bepaald onderwerp als primaire eisen moeten stellen:

- a. het bijzondere moet hier een spiegel van het geheel zijn.
- b. ze moet de leerling leren denken in de categorie van de tijd, wil men althans op een voor de geschiedenis kenmerkende wijze bezig zijn.

Welnu, wie hier eenmaal met zijn leerlingen *zelfstandig* op onderzoek is uitgegaan, doet de ene ontdekking na de andere en kan op dit pad van avontuur maar nauwelijks de pas inhouden!

Wie b.v. een 'Einstieg' zoekt om te komen tot de behandeling van het absolutisme i.v.m. het mercantilisme stuit op het "Kleideredikt" van Friedrich Wilhelm I (1731) dat de leerling in een afdruk van het origineel voor zich krijgt. En als de docent dan daarnaast zoekt naar een stijgbeugel die moet aanduiden dat in het mercantilisme liberale invloeden gaan meespreken en hij vindt dan het K.B. van Koning Willem I van 1 juni 1820 (waarvan het Rijksarchief hem voor enkele guldens een fotokopie kan verschaffen)²⁾ – dan heeft

2) Dit K.B. behelsde maatregelen ter opbeuring van inlandse fabrieken en van lakens en andere wollen manufacturen. De Koning bepaalde daarin, dat voor de marine, het leger en de uitzendingen naar Indië, enz. slechts inlandse manufacturen gebezigd mochten worden en dat hij ook aan zijn Hof het uitsluitend gebruik van deze stoffen zou gelasten. De liberale invloeden op zijn mercantilisme blijken o.a. uit de bepalingen in dit K.B. die de gewone burger van het verplichtend gebruik van bovenbedoelde stoffen vrijstelden en uit het feit dat ook rijksambtenaren tot het gebruik hiervan niet verplicht werden, doch in dezen wel een vaderlijke aansporing ontvingen. (Men zie I. J. Brugmans: „Welvaart en historie", 's-Gravenhage, 1950, blz. 42/43.)

hij m.i. een fraaie Einstieg gevonden (m.b.t. absolutisme/mercantilisme naar verlicht despotisme/laat-mercantilisme) die wezenlijk voldoet aan de twee boven gestelde voorwaarden.

de 'Einstieg'

Onlangs werd op het college didaktiek der geschiedenis (V.U.) een les gegeven voor een tweede klas havo (Chr. Scholengemeenschap, Moreelsestr, A'dam) door een der studenten over Bourgondië. Op de daarop volgende colleges werd zijn onderwerp nader besproken. Als gevolg daarvan volgde een bezinning over een der onderdelen van het genoemde thema, n.l. de *Vlaamse primitieven*, als o.m. de schilderkunst van het Bourgondische tijdperk.

We zochten toen naar een Einstieg bij dit onderwerp. Er stond er een in Stijgbeugel I (blz. 60/62). "De bewening" van Rogier van der Weyden (Mauritshuis — 's-Gravenhage). De tekst naast de reproductie was vnl. ontleend aan "Openbaar Kunstbezit" (Nederland, 2e jaarg. 1958, nr.12/12a) Deze tekst volgt hier:

De Bewering:

een schilderij van Rogier van der Weyden
(1399 – 1464)

(Mauritshuis – 's-Gravenhage)

Het is de avond van de dag waarop Christus is gekruisigd.

Het licht is nog helder, maar het wordt al wit tegen de horizon. Het is een prachtig landschap, waar links de monumentale stadspoort en de torens van Jeruzalem staan, rechts het kasteel in het water. Daarachter de wijde vlakte met bomen en een rivier tot de bergen toe. Wij staan als voor een smal toneel, waarop, aan de voet van het kruis zich niet minder dan elf personen bevinden. De linkerhelft vormt een gesloten, zorgvuldig opgebouwd geheel.

Christus is van het kruis losgemaakt door vriendenhanden, die nu weldra zijn graflegging zullen verzorgen.

Slank is het lichaam dat ons met de wrede wonden getoond wordt.

Het ligt liefdevol en eerbiedig aangevlid tegen het heldere laken, ondersteund door de rijk geklede, ernstige grijsaard, die we naar het Evangelisch verhaal wel Jozef van Arimathea zullen moeten noemen. Hij is de man, die het graf bezit, waarin Christus zal worden bijgezet. Een met bont gevoerde mantel, een brede gouden ceintuur om het middel, een kort gewaad van goudbrokaat daaronder, het is alles even kostbaar.

Rechts, geknielt met gevouwen handen, Maria, Onze Lieve Vrouwe, niet bezwijmend, zoals zo dikwijls bij de kruisiging, maar diep verzonken in gebed.

Achter haar de jeugdige Johannes. Aan ditzelfde kruis heeft zijn meester hem opgedragen voor Maria te zorgen. Reeds zien we hem met mannelijke tederheid gebogen over de Moeder. De zware karmozijnen mantel valt breed om zijn tenger lichaam. Ook hij is diep verloren in de ernst van het lijden.

Dan links de vrouwen. Fraai zijn hun rijke gewaden. Geheel links de meest aristokratische, met het kruikje kostbare zalf in de hand, dat het zinnebeeld van haar liefde is geworden, Maria Magdalena, die haar elegant geplooid mantel tegen haar oog drukt. Bij haar de twee anderen, bewogen, of in stilte uitdrukking gevend aan haar smart.

De figuur rechts, die met het ophouden van het laken uitdrukt, dat ook hij deel heeft aan de barmhartige handeling, zal wel de geleerde Nicodemus zijn. Het vreemde gebaar van zijn rechterhand duidt erop, dat hij zich het hoofd breekt over dit lijden.

Dit zijn de belangrijkste figuren. Maar rechts knielt, in prachtige gewaden gehuld, een bisschop in vol ornaat. Een goudbrokaten koormantel met de twaalf apostelen afgezet, bijeengehouden door een grote vergulden gesp. De met edelstenen getooide mijter op het hoofd, de ranke bisschopsstaf leunende tegen de gevouwen handen, die met ringen over de handschoenen zijn gesierd. Met een handgebaar wordt hij voorgesteld door zijn ene beschermheilige, die met de gouden en zilveren sleutel Petrus zelf moet zijn. Naast hem, met het zwaard voor zich staande en het boek even aangeduid onder de arm, zijn andere patroon: Paulus. Beide gestalten zijn, in tegenstelling tot de rijkdom der andere figuren, van apostolische eenvoud.

Toen de gruwelijke marteling op Golgotha nog vers in het hart der eerste christenen gegrift stond, kon men niet verdragen om door een beeld aan die verschrikking te worden herinnerd. Het ging ermee juist zoals wanneer men in onze tijd aan de marteling van een mens zou worden herinnerd, die men nog liefheeft, en die in een concentratiekamp is

doodgemarteld. Men zou ervan huiveren dat op een foto te bezitten.

De christelijke kerkgemeenschap is pas na vele eeuwen aan de uitbeelding van dit lijden gewend geraakt. Eerst na eeuwen verschijnt de Gekruisigde in de kunst en eerst de late middeleeuwen leggen schilderend en beeldhouwend de nadruk op het lijden van Christus.

Vrij naar: Openbaar Kunstbezit (Nederland, 2e jaarg. 1958, nr. 12 en 12a).

Opdrachten (bij de Bewening van Rogier van der Weyden)

1. Waarom heeft men dit schilderij "de Bewening" genoemd? Zou je nog een andere naam kunnen bedenken?
2. Waarom zou Maria zo'n belangrijke plaats op dit schilderij innemen? Probeer meer dan een reden te vinden.
3.
 - a. Waarom wordt Paulus een patroon genoemd?
 - b. Wat wordt bedoeld met apostolische eenvoud?
4. Wat is een symbool? Welke symbolen zie je op dit schilderij? Probeer van elk een verklaring te geven.
5. Waarom kan de bisschop in werkelijkheid nooit bij "de Bewening" aanwezig geweest zijn?
 - b. Welke persoon kan op grond van het Evangelisch verhaal er evenmin bij geweest zijn?
 - c. Waarom heeft de schilder nu toch deze personen afgebeeld?
6. Noem nog enkele schilders uit de tijd van Rogier van der Weyden. Probeer enkele reproducties van de werken van deze schilder of van zijn tijdgenoten te vinden.

Ontleend aan: Stijgbeugel
Werkboekje voor het geschiedenisonderwijs, deel I, Oudheid en Middeleeuwen
4e druk, uitg. Van Goor Zonen Den Haag Brussel

Van te voren hadden we eerst (later o.m. neergelegd in een uitvoerig stelcil van 17 pagina's) gezocht naar de *algemene kenmerken* van de Vlaamse primitieven om achter 'het geheel' te komen waar onze 'Einstieg' dan het exemplaar van zou moeten zijn. Als voornaamste kenmerken van deze schilderkunst vonden we:

- 1) het realisme/naturalisme en de individualisering
- 2) de ruimte-geving (perspectief/dieptewerking)
- 3) de seculariserende invloeden (we zijn op weg naar de Renaissance)
- 4) de kleurenteknik

Toen we uit de serie P.O.C.-dia's (Hoge Naarderweg 42, Hilversum — telef. 02150-46101) een gekleurde reproductie van dit schilderij (Nr. P.6430) via de diaprojector hadden gezien (een schetskaartje, behorende bij de kunst in de Bourgondische landen bewees via de overheadprojector ons goede diensten) stelden we aan de hand van de twee bovengenoemde criteria vast dat met het oog op een goede 'Einstieg', het gebodene *niet* voldeed. Want:

1. Op dit éne schilderij vielen (uiteraard) niet alle kenmerken van de genoemde kunst aan te wijzen.
2. Bij één schilderij heb je geen vergelijkingsmateriaal om de leerlingen te trainen in de vaardigheid bedoeld bij het denken in de categorie van de tijd.
3. De opdrachten hier gegeven toetsen wel — zij het ook op (kunst)historisch terrein — bepaalde *algemene* vaardigheden, maar niet de onder 2) bedoelde. Ze helpen dus niet mee om de leerling te toetsen op een voor de *geschiedenis* kenmerkende wijze.

Toen zijn we zelf op zoek/avontuur gegaan naar het vinden van een *eigen*, o.i. wèl aan de gestelde eisen voldoende stijgbeugel voor het hier aangegeven onderwerp.

Uiteraard (zie het bovenstaande) moest deze dan uit meer dan één reproductie bestaan.

De nu gevonden 'Einstieg' bestond uit de vijf volgende reproducties met de daarbij behorende tekst:

Stijgbeugel tot de kunst der Vlaamse primitieven (15e eeuw)

Laat-gothische kunst — Vlaamse primitieven — Renaissance

(zie de afbeeldingen bij dit onderwerp, de nrs. A B C D E; pag. 52 t/m 55).

A) Westfaals meester, ± 1400: (*Duitse School*)

Altaarstuk van graaf Dietrich van Wernigerode (Hessisch. Landesmuseum — Darmstadt)

Maria en het Jezukind zitten op een bank en ontvangen graaf Dietrich, die door Petrus wordt voorgesteld.

Rechtsboven hangt het wapenschild van Wernigerode,

(J. Walgrave — "Kunst der Middeleeuwen" — in de serie Historische Units, ME/K; blz. 27.

Uitgave: De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1970; in Nederland te bestellen bij uitgeverij Van Walraven, N.V., Postbus 11, telef. 05788—1679 te Vaassen)

B) *Piëta (bewening)* van Villeneuve bij Avignon, ± 15e eeuw.

(*Franse School; Louvre te Parijs*)

De nadruk bij dit schilderij ligt op het geschonden, schrale lichaam van Jezus dat in een stramme en toch stijlvolle houding op de schoot van zijn moeder is uitgestrekt. Het leed van Maria, Magdalena en Johannes is van hun gezichten af te lezen.

Links staat, naar het gebruik van die tijd, de besteller van dit schitterende meesterwerk afgebeeld.

(J. Walgrave, a.w. blz. 29). Men zie voor de illustratie: Beroemde Musea van de wereld. Het Louvre te Parijs, pag. 77 (Spectrum-uitgave).

C) *Jan van Eijck* (± 1390 – 1441)

Madonna met kanunnik Joris van der Paele (Vlaamse School; Groeninge-Museum te Brugge)

Dit altaarstuk werd in 1434 door kanunnik Van der Paele bij Jan van Eijck besteld. (1m 40 hoog, 1m 76 breed!)

Joris van der Paele behoorde tot de kanunniken van de Sint-Donaas, (de kapittelkerk en parochie van de graaf van Vlaanderen) te Brugge.

In het midden van een romaanse absis troont Onze Lieve Vrouwe met het Kind. Haar gestalte is opvallend groot, buiten verhouding tot de afmetingen van het kerkgebouw. Op de schoot van de moeder zit het kind.

Links zien wij Sint Donaas, de patroon van de kapittelkerk. Plechtstatig, met de gouden mijter op, omhuld door een koormantel van brokaat en goudborduur. Hij draagt een wiel met brandende kaarsen (legende van Sint Donaas).

Hij, de aartsbisschop van Reims, houdt de kruisstaf, een pronkstuk van goud en fonkelende edelstenen.

Als schitterend tegenbeeld zien we in een wapenrusting van verguld brons, Sint Joris, die in zijn strijdbanier, in zilver, het kruis voert.

Vele uren heeft kanunnik Van der Paele in de Sint Donaaskerk doorgebracht, geknield, lezend in zijn brevier, of mijmerend er over heen, om wat te verpozen, de bril in de hand. Fraai en natuurgetrouw is zijn portret geschilderd.

Over alles heen speelt het licht. De kleuren zijn wonderlijk fraai op elkaar afgestemd. De samenstelling van het schilderij is meesterlijk.

Vrij naar: "Openbaar Kunstbezit" in Vlaanderen, 1963, 1e jaarg. nr. 24 en 24a).
Dia P.O.C. H'sum, nr. P.6410

D) *Jan van Eijck* (± 1435):

Madonna met kanselier Rolin (Vlaamse School; Louvre te Parijs)

Rechts zit een kleine naakte Jezus op de schoot van Maria die een lange rode mantel draagt, met gouddraad, edelstenen en parels afgezet. Boven haar hoofd houdt een engel een kostbare kroon.

Links knielt Nicolaas Rolin, kanselier van Philips van Bourgondië; zijn gewaad is met goud geborduurd en afgezet met bont. Zijn bidstoel is met fluweel overtrokken; daarop ligt een open boek. Twee ronde zuilen in bont marmer, met fijn gebeitelde kapitelen, verdelen het uitzicht; over de kantelen van een ringmuur ontwaart men een stroom, die een stad bevoeit; daarachter heuvels en in de wazig-blaauwe verte een bergland.

(J. Walgrave, a.w. blz. 30). Dia P.O.C. H'sum, nr. P.6413

E) *Dirk Bouts* (± 1415 – 1475)

Het laatste Avondmaal (Vlaamse School)

Dit schilderij van rond 1465 wordt bewaard in de Sint-Pieterskerk te Leuven.

Nauwkeurig in de verticale as van het schilderij zit de rijzige Christusfiguur, in paars gewaad tussen de jeugdige Johannes en de reeds bejaarde Petrus. De leerlingen zitten in groepjes van twee of drie links en rechts van hun meester.

Aan de voorzijde van de tafel zitten echter maar twee apostelen. Christus stelt hier in het Heilig Avondmaal.

Om Hem heen heerst een diepe stilte. De serene atmosfeer wordt slechts in geringe mate

verstoord door Judas wiens donkere figuur en hoekig armgebaar op het voorplan afsteken tegen het witte tafelkleed.

Behalve de bijbelse figuren zijn bij deze avondmaalsvoorstelling nog enkele andere personen betrokken. Waarschijnlijk de vier meesters van de Broederschap die met Bouts het contract voor het drieluik afsloten: de Leuvense Broederschap van het H. Sacrament. Een schilderij van verstilde, eeuwige schoonheid.

(Vrij naar: "Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen", 5e jaarg. 1967, nr. 6 en 6a).

Opdrachten bij de vijf reproducties*

1. Bekijk eens de reproducties A, B en D en let daarbij eens op de achtergrond. Wat valt je dan op?
2. Is het tafereel, geschilderd in A, *helemaal* vlak opgevat?
3. Vergelijk eens de figuren (vooral de gezichten) op afbeelding A met die bij C en D. Wat merk je daarbij op?
4. Op afbeelding B is het leed te zien op de gezichten van de drie donker geklede figuren. Is de uitdrukking daarvan bij iedereen hetzelfde? Wat wil dit zeggen?
5. Op afbeelding C wordt Maria geflankeerd door twee heiligen, Sint Donaas en Sint Joris. Op afbeelding D zie je tegenover haar alleen de kanselier Rolin. Welke ontwikkeling is hier in de schilderkunst aan te wijzen?
6. Op welke wijze is het schilderij in E samengesteld?
7. Waarom zitten er daar aan de voorzijde van de tafel maar twee apostelen?
8. Vergelijk eens de reproducties B en E als je zoekt naar diepte in de schilderijen.
9. Links op reproductie B en rechts op reproductie E staat een figuur terzijde. Wie wordt daardoor voorgesteld? Zie je verschil tussen beide figuren?
10. Men noemt de schilderkunst van Jan van Eyck wel realistisch. Wat betekent dit? Kun je dit karakter in reproductie C aantonen?
11. Wat vind je van het kind op reproductie C afgebeeld? Waar hoort het eerder thuis – in de Middeleeuwen of in de Nieuwe Tijd?
12. Ken je de legende van Sint Donaas? (Let op het wiel, reproductie C).
13. Ken je de legende van Sint Joris (reproductie C).
14. Waaruit kun je bij afbeelding E zien, dat Bouts de binnenruimte opgebouwd heeft volgens de regels van het perspectief?

15. Waarom worden de schilders van de Vlaamse School ook wel (onjuist) de *Vlaamse primitieven* genoemd?

- A = Altaarstuk van graaf Dietrich van Wernigerode (Westfaals Meester)
- B = Piëta van Villeneuve bij Avignon (Meester van Avignon)
- C = Madonna met kanunnik Joris van der Paele (Jan v. Eyck)
- D = Madonna met kanselier Rolin (Jan v. Eyck)
- E = Het laatste avondmaal (Dirk Bouts)

16. Waarom is het beslist noodzakelijk de hierbesproken schilderijen in de aangegeven volgorde (A B C D E) te behandelen?

17. Noem drie vertegenwoordigers van de Vlaamse School en van elk twee schilderijen.

18. Waarom wordt Petrus op reproductie A afgebeeld met een sleutel?

19. Waarom behoort reproductie B in stijl tussen A en C/D?

20. Wat is een kanunnik? Wat is een kapittel? Wat een absis? (reproductie C)

21. Wat is een kanselier? Wat zijn kapitelen? Wat kantelen? (reproductie D). Wat is een serene atmosfeer? (reproductie E). Wat een brevier? (reproductie C).

Bij onze algemene discussie meenden we, dat hier een verantwoorde Einstieg gevonden was:

1. het bijzondere kōn fungeren als een spiegel van het geheel, want alle vier gevonden kenmerken der Vlaamse primitieven waren duidelijk aantoonbaar.

Om maar iets te noemen:

- a. het realisme: de kanunnik Van der Paele (Jan van Eijck)
- b. de ruimte/dieptewerking: de Madonna met de kanselier Rolin (Jan van Eijck) en vooral het Laatste Avondmaal (Dirk Bouts)
- c. de tendenzen die wijzen op de verwereldlijking: de kanunnik Van der Paele heeft nog de hulp van twee heiligen nodig om bij de Madonna te kunnen worden geïntroduceerd; de kanselier Rolin presenteert zich met zijn sluwe diplomatengezicht zō maar, zonder enige bijstand, hoogst persoonlijk bij de Madonna. (Later werd in dit verband ook vertoond een kleurendia van Memling: "Mansportret"); hier viel tevens te wijzen op de tendens naar individualisering.
- d. de kleurtechniek: Piëta van Villeneuve; Madonna met kanunnik Joris van der Paele (Jan van Eijck).

2. Aan de tweede voorwaarde kon voldaan worden door de vijf reproducties te vergelijken aan de hand van de hier afgedrukte eigen gemaakte opdrachten. Zo kon men laten zien de overgang van de laat-gothische kunst (A) via (B) naar de Vlaamse primitieven (C D E) en bij E kon gezegd worden, dat de Renaissance hier niet ver meer kon zijn (perspectief; symmetrische opbouw, individualisme).

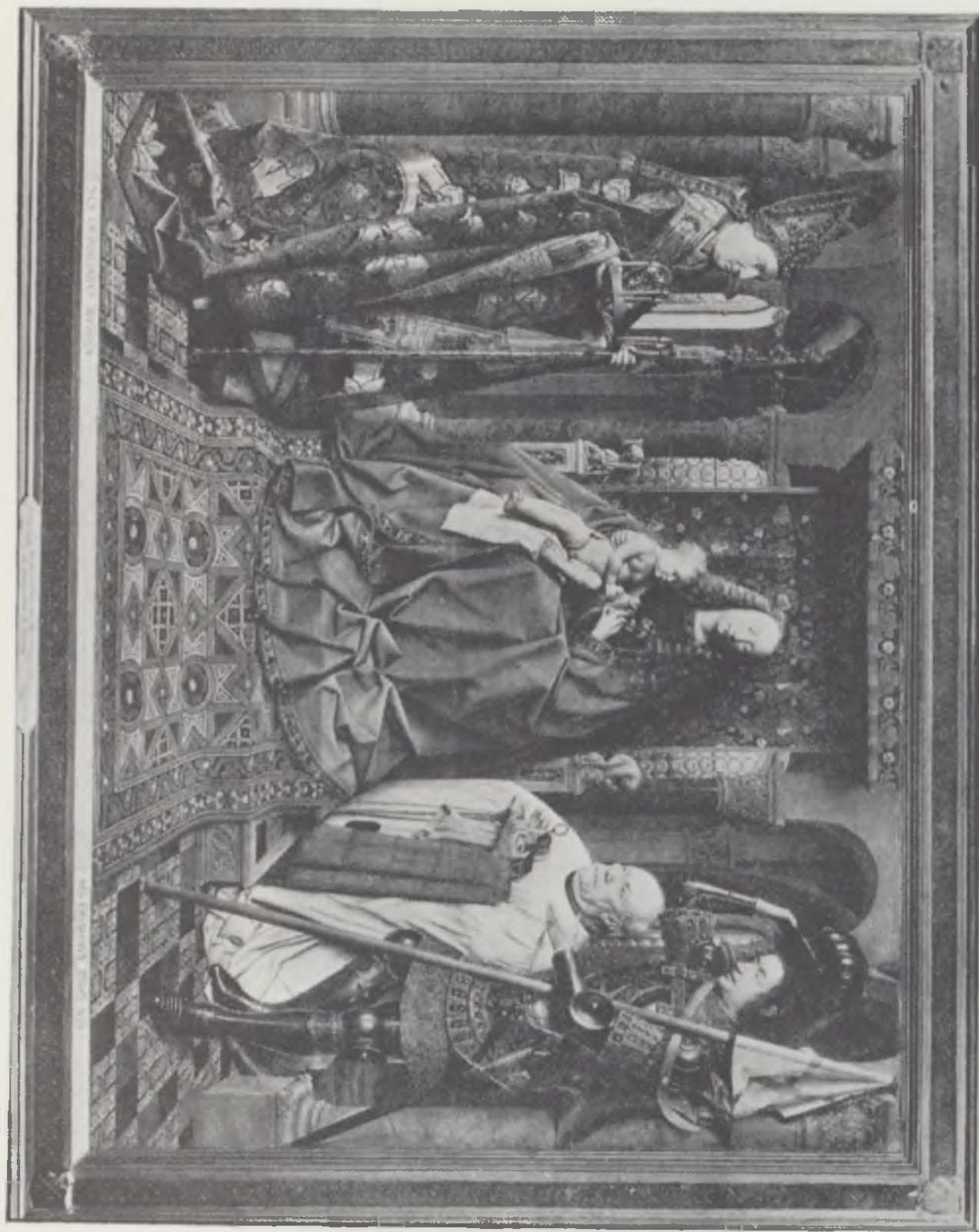
Via allerlei nevenmateriaal bleek de mogelijkheid hier boeiend bezig te zijn ten behoeve van de leerlingen. Althans de docent didaktiek der geschiedenis, die dit artikel ondertekent, was de mening toegedaan en zijn vóórarbeid heeft hem veel vreugde verschaft!

A'dam-Zuid, 11 aug. '71

N.B. Terwille van de beperkte plaatsruimte is van verdere uitwerking, c.q. uitweiding als ook van op te geven literatuur bewust afgezien. Wie nader geïnformeerd wil worden, wende zich tot de schrijver, p/a Chr. Scholengemeenschap, Moreelsestraat 21, Amsterdam-Zuid.

A. Altaarstuk van graaf Dietrich van Wernigerode.

C. Madonna met kannunik Joris van der Paele.

B. De Franse school: de piëta van Villeneuve.

D. Madonna met kanselier Rolin.

E. Het laatste avondmaal.

In de inleiding zegt schr. dat "de rij van laat-Middeleeuwse Utrechtse bisschoppen die een biograaf hadden gevonden, beperkt (was) tot Jan van Nassau, Frederik van Blankenheim en David van Bourgondië". Nu komt daar dus Jan van Arkel bij.

De methode van schr. is: oorkondenonderzoek, aangevuld met kroniekenberichten. De hoofdlijn is de geschiedenis van het bisdom, nog iets meer dan de biografie van bisschop Jan, hoewel in het samenvallende deel — het leven van Jan van Arkel na 1364, zijn verplaatsing naar Luik, is niet meer onderdeel van het werk — toch wel sterk de nadruk op de persoon valt. De bisdomsgeschiedenis is zeer geslaagd verdeeld in drie hoofdstukken; dat daarbij de vredes met Holland en met Gelre in 1356 een scheidingspunt vormen, achten wij zeer goed gevonden.

De figuur van de bisschop wordt ons wel duidelijker: jongere zoon uit een adellijke familie zonder uitzicht op een eigen heerlijkheid, wordt hij door graaf Willem IV naar voren geschoven en na intriges van 2 jaar door de paus — toen te Avignon — tot bisschop benoemd. Reeds onder Willem IV waren er moeilijkheden, maar bij het beleg van Utrecht in 1345 kiest de bisschop nog steeds partij voor deze graaf, om na diens sneuvelen in Friesland terstond zijn kans te grijpen en een aanval te doen op Gooiland, met succes. In 1356 eindigt dan de periode van strijd tegen de burenen die tegelijk een strijd is tegen eigen onderdanen. Al is de vrede met Holland in 1356 een nederlaag voor de bisschop, hij heeft zich gehandhaafd en dat was een hele prestatie. De volgende jaren zijn aan consolidatie gewijd.

Een afzonderlijk hoofdstuk behandelt de geestelijke bezigheden van Jan van Arkel: wij krijgen daaruit een sympathieker indruk dan totnogtoe gebruikelijk was.

Er is zeer veel detailwerk; het ligt voor de hand, dat een recensent daarop aanvalt. We kunnen ons verheugen over de goede plaatsing van het liber pontificalis, blz. 185-6; echter is de vermelding van de 17e-eeuwse beschrijver P. Gisberti Lappii onjuist: deze heette Gijsbert Lap (Lappius) van Wavere; de P. is misschien van D(ominus) afkomstig.

Ook het overzicht van de kronieken op blz. 6-7 is minder geslaagd: de onder e en f genoemde zijn precies dezelfde. De bron van alle is Theodericus Pauli en wel zijn *Chronicon Hollandiae*, dat in slaafse 18e-eeuwse copie is bewaard. Wie met "de afschrijver, wellicht ook een inwoner van Gorcum en daardoor met een bestaande traditie bekend" wordt bedoeld, ontgaat me volkomen.

Het jaartal van het beëindigen van de *Chronographia Johannis de Beke* is een omstreden punt; ik blijf 1348 als laatste ('46 als vermoedelijk feitelijke) tijd handhaven. Dat de bisschop zich aan die kroniek iets gelegen heeft laten liggen, is overigens uit de lucht gegrepen: J. Hof, huidige bewoner van het Egmonder klooster, heeft overtuigend aangetoond, dat Johannes de Beke een voorganger van hem is geweest.

Wat over 's bisschops afstamming wordt gezegd, lijkt mij juist, en ook wel definitief; het overlijden van zijn vader op kerstavond 1324 mogen we wel "naar het rijk der fabelen" verwijzen. De poging van de auteur om de kerstavond te handhaven mag ik als een beleefdheid tegenover mij, die een fout jaar heb aangenomen, beschouwen, maar ik hecht ook niet meer aan die datum.

Het gebruiken van kronieken naast directe bronnen is een juiste methode; dat de kronieken alleen met de uiterste voorzichtigheid mogen worden gebruikt, laat schr. telkens duidelijk zien. De kroniekschrijvers zijn de journalisten van de middeleeuwen: ze wilden aantrekkelijk en zo mogelijk actueel nieuws geven. Helaas verzwijgen ze hun bronnen doorgaans en we moeten hun betrouwbaarheid meten naar hun bronnen, en die bronnen beoordelen naar hun betrouwbaarheid: een quadratuur van de cirkel.

Wie het boek te gedetailleerd vindt, leze in ieder geval de samenvatting blz.268 en vervolgens hoofdstuk VI. Dat is, dunkt mij, een aantrekkelijk stuk geschiedenis, en ook een goed stuk cultuurgeschiedenis.

Dr H.Bruch

INTERNATIONALE SPECTATOR XXIV nr. 19, 22-10-1970; XXV nr. 2, 22-1-1971

De laatste twee nummers uit de Oosteuropese serie van de Internationale Spectator bevatten zowel artikelen als vertaalde documenten.

In het eerste nummer is vertaald de reeks — kritische — besprekingen die het Joegoslavische partijblad Politika gewijd heeft aan de derde editie van de officiële Russische partijgeschiedenis. Verder staan erin een boekbespreking en twee artikelen, van M.P. van den Heuvel en van M.J. Broekmeyer.

De eerst geeft een reisverslag van het bezoek dat hij als lid van een delegatie D66ers bracht aan de D.D.R., onder de voor zichzelf sprekende titel "De D.D.R. - Een werkelijkheid zonder veel illusies". Broekmeyer schreef een interessant gedocumenteerd artikel "Rondom de stakingen in Joegoslavië. Uit zijn Konklusie: "... Nog is het Joegoslavische arbeiderszelfbestuur onontwikkeld. Het gevecht... kan nog jaren duren. Wetenschappelijk kan men geen prognose doen, met het hart en de intuïtie wel".

Het volgende nummer bevat twee artikelen: het ene van Van den Heuvel, "Polen onder Gomulka 1956—1970", het andere van J.Wieten, "De Doopsgezonden in de Sowjet-Unie". Daaraan zijn toegevoegd een tweetal documenten waarin leden van deze, overigens kleine gemeenschap, zich over hun positie uitspreken en zich tegenover de overheid beklagen.

Het stuk van Van den Heuvel beschrijft de economische stagnatie in Polen, op het gebied van de landbouw, maar ook op dat van de industriële planning waar onder Gomulka niet de formule voor een succesvolle hervorming is gevonden. Schr. meent dat Gomulka tijdens zijn regeringsperiode reële kansen om, o.m. ook in de verhouding tussen partij en bevolking, verbeteringen tot stand te brengen gemist heeft. Gierik wordt door hem als een min of meer bij gebrek aan beter omhoog gevallen conservatief beschreven, van wie men moeilijk een echte liberaliseringspolitiek verwachten kan.

Losse nummers f 2,75; administratie Alexanderstraat 2, Den Haag.

C. Bogaerts

W. Verrelst, Reformatie en katholieke herleving, 16e — 18e eeuw reeks: Historische Units, NT/G. Prijs ing.: 35 Belg. frs. Uitg. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1971.

In de bonte verscheidenheid van reeksen, die t.b.v. de leerlingen capita selecta uit de geschiedenis behandelen, is deze uitgave er een, waarvan ik moeilijk het gebruik op

scholen voor V.W.O. en H.A.V.O. kan aanraden. Het is waar, de jonge historici-in-den-dop komen hierin met een aantal teksten in contact, die vaak zeer moeilijk te vinden zijn. Maar naast boeiende stukken zoals de beschrijving van een hagepreek of van een auto da fe, staan vele andere, die ik zonder meer slecht gekozen vind. Wat te denken bijvoorbeeld van het fragment uit het twistgesprek tussen Luther en Eck? Afgezien nog van de aanzienlijke theologische en kerkhistorische voorkennis, die verondersteld wordt om de gedachtengang te kunnen volgen, geloof ik, dat een dergelijke materie zich goeddeels onttrekt aan de belangstellingsfeer van de gemiddelde leerling. Hetzelfde geldt voor de opgenomen teksten over het concilie van Trente. Het lijkt me allemaal veel te hoog gegrepen en het zou enorm veel tekstuitleg vergen om de leerlingen er iets van te laten begrijpen. Terloops merk ik op, dat de vertaling van "anathema sit" met "hij weze veroemd" de jurisdictiemacht van de kerk schromelijk overschat... Dat Erasmus voor de zoveelste maal moet figureren als de venijnige spotter met zijn Lof der zothed gaat ook vervelen. Als hij dan per se als kritikus getekend moet worden, waarom dan niet een fragment uit een van zijn Colloquia (Schipbreuk of Viseten) opgenomen?

Ik kan nog meer detailkritiek geven, maar wil dit nalaten, omdat mijn hoofdbezwaar gericht is tegen de opzet van deze uitgave: een groot aantal disparate teksten zonder enige annotatie aan de leerlingen voorleggen en deze documenten in een soort aanhangsel in de historische kontekst plaatsen, waardoor het zelfstandig werken ermee wel minimaal wordt.

Het ware m.i. beter geweest, als de schrijver zijn keuze had laten bepalen door één welomschreven vraagstelling (bijv. de intolerantie en de tolerantiegedachte) en door vragen en opdrachten naar aanleiding daarvan de zelfwerkzaamheid van de leerlingen had opgewekt.

P.N.M. Bot

P. de Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer. Fibula-van Dishoeck, Bussum 1971.

Dit vijftigste deeltje uit de bekende Fibulareeks werd bekroond met de Fibulaprijs 1970. Doordat het hier om een bekroond geschrift gaat heeft het wat meer publiciteit gehad dan andere deeltjes, zo b.v. in *Spiegel Historiael*, februari 1971. Daarom kan hier met een korte aankondiging volstaan worden. De Rooy behandelt de roerige jaren 1885 en 1886. Hij laat zien, dat op vele plaatsen in Nederland in 1885 ontevredenheid tot oproeren en relletjes leidde. Vooral in Amsterdam probeerde de SDB aan dit volksverzet richting te geven.

De schrijver maakt vooral duidelijk, dat de socialistische beweging in die jaren nog erg zwak stond. Ook het bekende palingoproer (zomer 1886) was niet zo socialistisch. Het blijft bij relletjes, waarop de overheid overigens met overdreven harde hand reageerde.

Het boekje is een prachtig voorbeeld van historisch onderzoek op een beperkt terrein. De Amsterdamse politie-archieven hebben hem o.m. tot materiaal gediend.

Men kan zonder meer stellen, dat de Rooy schrijftalent bezit. Het is te verwachten, dat dit deel uit de Fibulareeks velen zal aanspreken.

L. Blok

dr.M.B.van der Hoeven, de toekomst is niet in nevelen gehuld, Deventer 1970 en dr.Georg Picht, de toekomst in eigen land, oekumene-serie Baarn 1970, f 7,50.

Beide geschriften houden zich bezig met *de toekomst* en trachten enige belangrijke lijnen te trekken. Toekomstverwachting of -voorspellingen, prognosen, logisch-empirische gedachten worden hier niet expliciet geboden en het gevaar van een abstracte terminologie wordt vermeden.

Zonder zich in te veel citaten te verwarren of de zaak te gewild-interessant en diepzinnig te maken, wat bij beoefenaars van de jonge wetenschap van "futurisme" nog al eens voorkomt, wordt genoeg stof geboden om verwerkt te worden. Toch verschillen juist hier de beide geschriften in opzet en aanpak. Het eerste kiest zijn uitgangspunt in de term "wetenschappelijk-technische revolutie" en wijst op het analytisch contrast tussen de industriële en wetenschappelijk-technische revolutie, wat in het huidig marxistisch en sociaal denken bezig is zich te ontwikkelen tot één samenvattende revolutie. De aard van de verschillende revoluties is op zich zelf al een aparte studie. Hier wordt summier deze materie uiteengezet op een historisch fundament, waarin de schrijver een persoonlijke visie biedt, die onwillekeurig doorwerkt ten opzichte van de gevolgen en toekomstmogelijkheden. Nu is het de vraag of de stelling, dat geschiedenis altijd vraagt naar het verleden, wel juist is. Door de wetenschappelijk-technische revolutie telkens te vergelijken met de vroegere revoluties ontstaat een breed betoog, dat verschillende hulpwetenschappen aanroert. Dat maakt de verwerking van de geboden stof op den duur niet gemakkelijk. Het gevaar is er door de bomen het bos niet meer te kunnen zien. Van der Hoeven bezit een vaardige pen, maar cultuur en maatschappij in de gang der eeuwen uit te stallen, is een bijna onmogelijke zaak voor een kort bestek en eist encyclopedische gaven. De literatuurlijsten na elk hoofdstuk zijn uitsluitend op het buitenland van de laatste decennia georiënteerd. Dat is jammer, want de conclusies die hier getrokken worden prikkelen tot nadere studie voor een zo groot mogelijk publiek.

Zo zijn er gevolgtrekkingen, die te weinig gedocumenteerd zijn. Wanneer we dit vergelijken met het tweede geschrift, valt daar de aandacht op de these, dat de technische beschaving voor het eerst de mens in staat stelt om de toekomst in eigen hand te nemen. Deze gedurfde titel krijgt een duidelijke motivering. De verantwoordelijkheid van de mensheid voor haar toekomst is de ondertitel. De noodzaak van een bewustzijnsverandering is het offer, dat we moeten brengen om de *wereldvrede* te handhaven.

Leven is op de toekomst vooruitlopen en wil er werkelijk nog een toekomst overblijven, dan zal de communicatie-stoornis tussen volken en groepen moeten ophouden. Het anticiperen en het oriënteren op de toekomst is een gemeenschappelijke taak. De Heidelberger filosoof bouwt in twaalf hoofdstukken (lezingen) zijn betoog op; elke lezing begint met een recapitulatie van wat in het vorige bereikt is. Eerst gaat het om de grote problemen, die beslist moeten worden opgelost als de mensheid nog een toekomst zal hebben. In de laatste helft van zijn cyclus gaat het hem om de geestelijke, zedelijke en religieuze krachten. Ook hier wordt grote waarde toegekend aan de macht van ons verstand. Dat is belangrijker, dan een opsomming van grenzen, gevaren, doeleinden,

plannen. De werkwoorden: wensen, hopen, willen – bepalen onze toekomst. Het is immers zo, dat de studie omtrent de toekomst noodzakelijk is geworden door de technologie, gecombineerd met het militaire apparaat of met de macht van de grootindustrie. Picht heeft vooral in de laatste hoofdstukken boeiend de toekomst van menselijke samenleving en van de enkele mens beschreven. Hier is geen sprake van empirisch of voluntaristische benadering; evenmin van het voldoen aan een duidelijk beeld van de toekomst (Polak) of een optimisme van vrij en gelukkig zijn (Marcuse in zijn meeste geschriften). Natuurlijk krijgt de utopie hier een plaats. De bespreking hiervan zou te ver voeren. Tenslotte de vraag of onze studenten en leerlingen van de hoogste klassen met beide boeken kunnen beginnen. Mijn ervaring is op examens, dat het boekje van Picht goed gelezen wordt en met kritiek. Ook het werk van Van der Hoeven verdient de volle aandacht, met name voor de discussie!

Dr. G.J. v.d. Poll

MEDEDELING

Conferentie Geschiedenis

De conferenties geschiedenis voor mavo-docenten zullen, zoals reeds eerder aangekondigd, begin 1972 plaatshebben op een drietal plaatsen in het zuiden van het land. Deze conferenties danken hun succes aan hun praktische gerichtheid. Ze staan geheel onder leiding van de Heer P.H.F. Gieles.

In verband met het doe-karakter van de conferenties kunnen slechts 25 docenten in de gelegenheid gesteld worden eraan deel te nemen. De volgorde van aanmelding beslist over het geplaatst worden op de deelnemerslijst.

Opgaven aan het Bureau K.P.C., t.a.v. Mevr. I. Kooyman, Oranje-Nassaulaan 6-8, 's-Hertogenbosch, tel.: 04100-25411, met vermelding van de conferentie waaraan u wenst deel te nemen (ev. tweede keuze), de mavo-school of mavo-afdeling waaraan u verbonden bent en het aantal lessen geschiedenis dat u wekelijks geeft. Een akkoordverklaring door de directie van uw school is uiteraard vereist.

De conferenties worden gegeven op volgende plaatsen en data:

12 en 13 januari in Esso Motor Hotel te Born

9 en 10 februari in Cocagne te Eindhoven

8 en 9 maart in Cosmopolite te Breda

Steeds van 10.00 uur tot 17.00 uur. Dus geen overnachting.

Verblijfskosten zijn voor rekening van de drie Pedagogische Centra; reiskosten kunnen niet worden vergoed.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

RAAD VAN ADVIES

PROF. DR. J. C. BOOGMAN (Univ. Utrecht), PROF. DR. A. E. COHEN (Univ. Leiden), PROF. DR. A. F. MANNING (Univ. Nijmegen); PROF. DR. A. B. BREEBAART (G.U. Amsterdam), PROF. DR. W. J. WIERINGA (V.U. Amsterdam), PROF. DR. E. H. WATERBOLK (Univ. Groningen), Dr. J. L. P. BRANTS (inspecteur V.H.M.O.), J. W. FOSSEN (Hfd. inspecteur Kweekschool).

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. B. DORSMAN, Helena Rietbergstraat 19, Gouda, tel. 01820-16725, *voorzitter*: algehele leiding en universitaire cursussen.

DRS. H.W. TIMMER, Cordel Hullplaats 61, Rotterdam, tel. 010-214865, *1e vice-voorzitter*: conferenties.

DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-299, *2e vice-voorzitter*: beleid collegedagen.

P.W. BROUWER, Fred. van Eedenplaats 61, Capelle a.d. IJssel, tel. 010-335591, *1e secretaris*: interne zaken.

F. Vv.d. MADE, Const. Huygensstraat 29, Capelle a.d. IJssel, tel. 010-332948, *2e secretaris*: organisatie en administratie van de collegedagen.

W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a.d. IJssel, tel. 01807-5429, *penningmeester*.

LEDEN VAN DE COMMISSIE MET ZELFSTANDIGE TAKEN

DR. J. SWART, Lindelaan 40, Assen, tel. 05920-14591, portefeuilles.

DRS. R.H. COOLS, Zijdeweg 57, Wassenaar, tel. 01751-8215, publicaties.

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

Alkmaar: Lindenlaan 12, Bergen N.H.

Arnhem: Wildenborglaan 32 VI.

Amsterdam: de Savorning Lohmanlaan 5,
Amstelveen.

Den Bosch: Philips de Tweedestr. 51.

Breda: Bavelselaan 224.

Eindhoven: Kruisakker 76.

Goes: Valckeslotlaan 89.

Groningen: Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.

Den Haag: Paulus Potterstr. 26, Lisse.

Haarlem: Liedeweg 81, Haarlemmerliede.

Heerlen: Leenderkapelweg 27, Schaesberg.

Hengelo: Th. de Keyserstraat 276, Enschede.

Leeuwarden: Gerard ter Borchstraat 19.

Maastricht: Passementsmakersdreef 30.

Rotterdam: Karekietlaan 12, Oostvoorne.

Utrecht: J.F.Kennedylaan 131, Woudenberg.

Venlo: Groenstraat 224.

Zutphen: Gerstekamp 12, Warnsveld.

Zwolle: Stevinstraat 9, Kampen.

Lijst van medewerkers:

Dr. J.M. van Winter, p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwegracht 20, Utrecht

Drs. T.M. Gilhuis, Apollolaan 179b, Amsterdam-Zuid

Dr. H. Bruch, Narcissenlaan 14, Heemstede

C.A.M.J. Boogaerts, van Imhofstraat 10, Utrecht

P.N.M. Bot, Surinameweg 12, Nijmegen

Drs. L. Blok, Julianaplantsoen 15, Diemen

Dr. G.J. van de Poll, Sleedoorn 13, Emmen

Binnenkort

EEN HISTORISCH GEBEUREN!

Uw leerlingen verwerken zelf
de geschiedenis in hun nieuwe

WERKATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS

door dr. R. Bergen, R. Buter, prof. H. Corijn en
dr. mr. C.W. van Voorst van Beest.

NADERE BERICHTEN VOLGEN

Een uitgave van

 MALMBERG 's-HERTOGENBOSCH